

KUL TÚRA SLOVA

*Vedecko-popularizačný
časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu*

*Orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra SAV,
Jazykového odboru
Matice slovenskej
a Ústrednej jazykovej rady
Ministerstva kultúry SR*

HLAVNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Sibyla Mislovičová

REDAKČNÁ RADA

Ladislav Bartko, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Ján Kačala, Ivan Masár, Sibyla Mislovičová, Jozef Mlacek, Šlavomír Ondrejovič, Jozef Pavlovič, Mária Pišárčiková, Matej Považaj, Mária Šimková, Iveta Vančová, Marta Zamborová

REDAKČIA

813 64 Bratislava, Panská 26

MLACEK, Jozef: O povrávkach a o ich uplatňovaní v reči	65
KAČALA, Ján: Nové významy pri slovoch <i>béčko</i> a <i>áčko</i>	80

Z HISTORICKEJ LEXIKY

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (2)	84
---	----

DISKUSIE

POVAŽAJ, Matej: O skloňovaní slova <i>aids</i>	92
--	----

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

VALENTOVÁ, Iveta: Označovanie červenej farby (2)	97
--	----

ROZLIČNOSTI

<i>Obrátiť sa o pomoc?</i> K. Gajdošová	107
<i>Pene alebo cestoviny?</i> R. Garabík	109

SPRÁVY A POSUDKY

Zdravica na sedemdesiatku prof. Jána Kačalu. I. Masár	110
Jazyková príručka vyvolávajúca otázky. M. Považaj	113

SPYTOVALI STE SA

<i>Spohotoviť.</i> K. Kálmánová	123
---------------------------------------	-----

Z JAZYKOVÝCH RUBRIK

<i>Blog či internetový denník. K. Kálmánová</i>	124
O používaní skratiek. S. Duchková ..	125
<i>Znalostná, poznatková či vedomostná spoločnosť. M. Považaj</i>	126
Zvratné <i>sa, si</i> pri slovesných podstatných menách. S. Duchková	127
Privlastňovanie v slovenčine. S. Duchková	128

KULTÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA, vedecko-popularizačný časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, Jazykovedného odboru Matice slovenskej a Ústrednej jazykovej rady Ministerstva kultúry SR. Ročník 41, 2007, č. 2. Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine. Hlavný redaktor PaedDr. Matej Považaj, CSc. Výkonná redaktorka PhDr. Sibyla Mislovičová. Grafická úprava Oto Takáč. Technický redaktor Vladimír Radik. Vychádza šesťkrát ročne. Ročné predplatné 144,- Sk, jednotlivé čísla 24,- Sk. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma Vydavateľstvo Matice slovenskej, Mudroňova 1, 036 52 Martin. Registračné číslo 7050. Podávanie novinových zásielok povolené OZSsRP Banská Bystrica č. 1325/94-PTP z 25. 4. 1994. ISSN 0023-5202

Distributed by Vydavateľstvo Matice slovenskej, Mudroňova 1, 036 52 Martin, Slovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.
© Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave
© Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine
Vytlačil: Tlačiareň BEN&M, Míriam Uličná, Turčianske Teplice 2007
Cena 24.- Sk

O povrávkach a o ich uplatňovaní v reči

JOZEF MLACEK

Práve pred pohľadom na výskyt a uplatňovanie takého osobitného útvaru v reči, ako je povprávka, sa viacej ako pri sledovaní iných paremiologických útvarov a frazeologických jednotiek žiada uviesť niekoľko všeobecnejších poznámok o uplatňovaní jednotiek paremiológie a frazeológie v reči či v texte. To nutkanie či až naliehavosť takéhoto postupu vychodí jednak z povahy sledovanej jednotky a jednak zo stupňa poznania, ba skôr nepoznania problematiky tohto žánru. Prejdime teda k naznačeným všeobecnejším poznámkam.

Prvú z nich začneme odkazom na zistenia z početných parciálnych výskumov využívania frazém v texte, podľa ktorých frazémy a špecificky aj parémie patria k obľúbeným výrazovým prostriedkom v textoch rozličného druhu. Pravda, rozvitie týchto zistení prináša dosť často aj konštatovania nielen o primeranom, vhodnom a teda úspešnom uplatňovaní týchto prostriedkov, ale aj o prípadoch ich neprimeraného, neadekvátneho či priamo chybného využívania. Pri pretrvávajúcom trende širokého uplatňovania frazém i parémii by nebolo ťažké uvádzať ďalšie kvantá prípadov ich využívania, ba sem-tam zaznamenať aj nové jednotky, aj nové, špecifické spôsoby ich uplatňovania. Keď však chceme postúpiť v interpretácii fungovania týchto jednotiek v reči, keď chceme pokročiť smerom k explanácii tejto otázky, treba sa zamyslieť aj nad otázkou, aké sú dôvody spomenutej obľúbenosti

a teda aj širokého a rôznorodého uplatňovania frazém i parémií v rozličných textoch. Ak aj v tomto bode nadviažeme iba na základné zistenia, môžeme konštatovať, že onen bohatý výskyt a teda obľúbenosť týchto jednotiek sú dôsledkom predovšetkým takých ich vlastností, ako je ich nepriama pomenovacia aj vyjadrovacia platnosť (obidve súvisia s aplikáciou princípu dvojstupňovej transpozície frazém či s aplikáciou princípu druhotnosti frazeologického pomenovania – porov. Dolník, 1997, Horecký, 1997), ako je ich expresívnosť (aj tu spomeňme aspoň Mikom zdôrazňovanú frapantnosť frazeologického vyjadrenia – Miko, 1989, alebo naše poznámky o platnosti princípu príznakovosti vo frazeológii – Mlacek, 2003), ako je napokon ich výrazová neurčitosť či ambivalentnosť, ktorá môže mať výsostne pozitívne motivačné pozadie, ale ktorá môže byť aj dôsledkom používateľovho vyhýbania sa presnému vyjadrovaniu, teda výrazom istého alibizmu. Každá z týchto okolností je v daných súvislostiach zreteľne zastúpená, podiel každej z nich však môže byť zreteľne odstupňovaný.

Druhá z týchto úvodných poznámok sa dotýka typov textov, resp. komunikačných sfér, v ktorých sa sledované typy jednotiek uplatňujú produktívnejšie. Pri uvedených vlastnostiach frazém (obraznosť, expresívnosť, ustálenosť) nijako neprekvapuje, že ich bohatší výskyt sa zaznamenáva najmä v umeleckých textoch, v istej časti žurnalistickej tvorby (ide o vlastné publicistické, resp. – mistříkovsky povedané – analytické a beletrizované texty), istá časť frazém (knižná frazeológia) aj v popularizačných a rečníckych textoch a iná časť frazém (tá expresívnejšia) zasa najmä v bežných hovorových textoch. Spravodajské, vlastné vedecké a administratívne texty sa zasa zvyčajne charakterizujú zo sledovaného hľadiska ako texty, pre ktoré je frazeológia netypická, ba v ktorých môže pôsobiť až rušivo. Aj tu je však situácia zložitejšia a mnohotvárnejšia. V súvislosti so žurnalistikou a konkrétne so spravodajstvom vystupuje do popredia skutočnosť, že vo viacerých typoch týchto textov či priamo útvaroch dochádza k prepájaniu znakov spravodajstva a vlastnej publicistiky (pripomeňme už samotné názvy niektorých útvarov: *komentovaná správa*, *beletrizovaná správa*) a že teda expresívnejšie výrazivo, ku ktorému frazeológia zaiste patrí, tu už nie je čímsi neorganickým, ale s istým limitovaním sa aj tu celkom dobre znesie. V súvislosti s vedeckou komunikáciou a jej výrazivom sa častejšie pripomína pojem *kognitívna metafora*, a keď si tento pojem spojíme s trochu roz-

šírene aplikovanou čermákovskou frazeologickou univerzáliou [pôvodne: Jazyk, ktorý má metaforu, má aj frazeológiu – porov. Čermák, 1993, modifikovane: Štýl, text, ktorý má (prípúšťa) metaforu, má (prípúšťa) aj frazeológiu], prichádzame k poznaniu, že ani vo vedeckom (vlastnom vedeckom, nie popularizačnom) vyjadrovaní nie je – nemusí byť – frazeológia niečím cudzím či cudzorodým a teda rušivým.

Hoci sa predchádzajúce poznámky dotýkali niekoľkých vnútorných (vlastných) aj vonkajších (daných príslušným typom textu) okolností či predpokladov bohatého výskytu frazém a parémii v reči, v textoch (a to sme sa ešte nedotkli takého činiteľa, akým je napríklad spôsob uplatňovania týchto jednotiek, teda napr. citátového alebo transformovaného využívania, ide pritom o otázku, ktorá sa nielen podľa vlastných frazeologických analýz, ale aj v širších filologických či textologických súvislostiach vníma ako dôležitá, a to až natoľko, že napr. literárny kritik V. Kochol tu pociťoval potrebu pojmovo danú situáciu špecifikovať a navrhoval hovoriť konkrétne o frazeologickej hladine textu, reči – Kochol, 1979, s. 16), ich náplň, teda zameranie týchto poznámok iba čiastočne a iba rámcovo odpovedá na úvodné formulácie o potrebe týchto poznámok pre vlastný výklad uplatňovania povrávky. Je evidentné, že úplnejšia odpoveď sa ukáže až po súvislejšom výklade samej povrávky a že až tam vystúpia do popredia aj niektoré z myšlienok uvedených v predchádzajúcich poznámkach. Začneme teda od samej povrávky, od jej miesta medzi paremiologickými žánrami, od jej vlastných parametrov aj od jej textotvorných potencií.

Aby sa hneď na začiatku vlastnej interpretácie ukázalo, o aké jednotky ide, vyjdeme z niekoľkých konkrétnych príkladov a stručného upozornenia na ich osobitosti. Nasledujúci text sa teda bude dotýkať jednotiek takéhoto typu: *Bola láska, bola, pokiaľ švábka bola; švábka sa minula, láska pomínula. – Keby nie keby (keby nebolo keby), boli by sme všetci (dávno) v nebi. – Komu hus a komu prasa, komu pečená klobása! – Horšie bolo a nechválili. – Akí sme, takí sme, svoji sme. – Sero post festa cantare: kto zodral opätky, nech chodí na sáre! – A je po Kačinej svadbe! – Ja pán, ty pán, ktože bude svine pást? – Buď Bohu chvála: kostol zhorel a krčma zostala. – Kdeže lanské snehy sú! – A sme doma! – Uderiuo, buchuo, nezabiuo, treskuo (nárečové zo Záhoria). – Jes ľudze i ľudziska (nárečové zo Zemplína). – Keď ťa bolí, boľ ho aj ty! – Zakáša, darmo je. – Nebuď labuť!*

Zámerné sme uviedli viacej príkladov, aby sa medzi nimi vyskytli aj tradičné jednotky zaznamenané už v Zátureckého zbierke (jej 1. vydanie vyšlo v r. 1897), ba aj staršie (niektoré zo spojení zachytáva už D. S. Horčíčka v 17. storočí), ale aj novšie či celkom nové jednotky (napr. uvedený posledný príklad), aby tu ďalej boli jednotky so stavbou súvetia (ba aj zloženého súvetia), ale aj jednotky so stavbou jednoduchej vety, aby tu boli aj jednotky výrazne obrazné, ale aj jednotky s menej výraznou obraznosťou (taká je napr. hneď prvá uvedená jednotka), aby tu zároveň boli aj výrazne expresívne jednotky (napr. spomínaná posledná jednotka) a zasa aj jednotky s tlmenou expresívnosťou, resp. až s náznakom knižnosti (napr. uvedený kukučínovský výraz *Zakáša, darmo je*), a aby tu napokon boli aj celkom živé jednotky, v dnešnom úze bežne používané (porov. *Keby nebolo keby...*), ale zasa aj jednotky, ktoré síce v zbierkach paremiológie nachádzame, ktoré však zo živej reči celkom ustúpili (porov. napr. uvedenú latinsko-slovensky znejúcu povrávku *Sero post festa...*). Aj pri všetkých uvedených rozličnostiach či až protikladoch už zbežný pohľad na celú uvedenú skupinu príkladov ukazuje aj niekoľko analogických alebo celkom rovnakých znakov, a to práve takých, ktoré sú pre charakteristiku sledovaných jednotiek vlastne rozhodujúce. Za také možno, ba treba pokladať tieto ich vlastnosti:

a) Všetky uvedené vyjadrenia majú povahu ustálenej jednotky, nie sú to výpovede, ktoré by vznikli ako jedinečná rečová reakcia na istú konkrétnu situáciu. Sú to teda dispozičné jednotky, teda jednotky, ktoré možno slovníkovo zachytiť.

b) Sú to jednotky s platnosťou výpovede, ani jeden z príkladov nemá povahu nevetného, napr. pomenovacieho vyjadrenia. Všetky sa zreteľne odlišujú od tzv. združených pomenovaní základného typu.

c) Všetky sa vyznačujú jednotlivými znakmi alebo zoskupením, konfiguráciou vlastností, ktoré sú príznačné pre frazeológiu a paremiológiu (prenesenosť významu, expresívnosť, výrazová alebo významová anomálnosť). Ak tieto znaky spojíme s ustálenosťou spomenutou predtým (dispozičnosťou) a s výpovednou platnosťou, vychodí záver, že sú to všetko jednotky frazeologickej povahy a konkrétne aj paremiologické frazémy či jednoducho parémie.

d) Ak si všimneme ich významovú náplň aj stylistickú platnosť, zistíme, že ide o jednotky, ktoré na rozdiel od základných druhov parémii, teda

prísloví a porekadiel (ich obsahom býva seriózny výrok alebo hodnotenie), nevyjadrujú výrok, ale skôr istý expresívny obsah, preto majú najčastejšie povahu zvolacích výpovedí. Pokiaľ vyjadrujú aj seriózny výrok alebo vážnu radu, k výpovedi sa niečo pridáva, nejaká časť, ktorá má isté rytmické alebo rýmové súvislosti, ale ktorá zároveň vedie k istým posunom významovej platnosti základného výroku: *Čo ťa nepáli, nehas, povedám ti, braček mamľas!* – *Hovori svätý Tomáš: jedz doma, čo máš, a u ľudí, čo ti dajú!* Všímame si v nich raz čelné, druhý raz postponované postavenie výrokovej časti parémie.

Na označenie tohto druhu parémií sme už pred štvrtstoročím odporúčali názov *povrávka* (Mlacek, 1982). Aj po našom vstupnom spracovaní zostala aj terminologická, aj vecná stránka tohto druhu parémií trochu na okraji záujmu bádateľov, preto cieľom nasledujúcich častí tohto príspevku bude posunúť riešenie tejto problematiky aspoň o niečo ďalej, a tak na jednej strane prispieť k prehĺbeniu výkladu paremiologických žánrov (vieme, že táto otázka je vo viacerých smeroch ešte stále otvorená) a na druhej strane zasa prispieť – aj v súlade s názvom tohto textu – k hľadaniu špecifik uplatňovania daných jednotiek v reči, v textoch. V nadväznosti na výpočet základných vymedzovacích charakteristík, ktoré sa uviedli v predchádzajúcich poznámkach, najskôr sa pristavíme pri vecnej problematike tohto paremiologického útvaru, a to aj so zreteľom na jeho miesto medzi ostatnými druhmi parémií, a teda aj na jeho miesto v celej paremiológii.

Z povahy samej paremiológie, jej systému vyplýva, že charakter hociktorého z jej útvarov možno najzreteľnejšie vystihnúť na pozadí dvoch centrálnych jednotiek, a to príslovia a porekadla, teda porovnávaním jeho vlastností či znakov s parametrami týchto centrálnych typov parémií. A hoci sa už čo-to v tomto smere naznačilo v predchádzajúcom algoritme krokov potrebných na vymedzenie povrávky, jej typová pestrosť, ktorú celkom preukazne signalizuje už tých niekoľko ilustračných príkladov z úvodu vlastného výkladu, žiada si ešte všeličo pridať k spomenutému algoritmu, aby sa špecifickosť takýchto parémií ukázala aj čo najzreteľnejšie, aj čo najkomplexnejšie.

Osobitne sa netreba pristavovať pri prvých dvoch krokoch uvedeného algoritmu, ustálenosť aj výpovednosť tu jednoducho predpokladáme. Ak by chýbala prvá z týchto vlastností, išlo by o aktuálnu výpovednú jednotku (o obyčajnú vetu), ak by chýbala aj pri zastúpení prvej vlastnosti dru-

há, mohlo by ísť o základný (nevetný) typ frazémy alebo o nefrazeologické ustálené (tzv. združené) pomenovanie. Tretím uvedeným krokom sa sledovaná jednotka jednak zaraďuje medzi frazémy (či konkrétne medzi tzv. frazeotextémy) a jednak sa včleňuje medzi paremiologické frazémy či jednoducho medzi parémiie. Vlastné špecifikačné znaky povrávky sa koncentrujú vo štvrtom bode uvedeného algoritmu, až tu sa vyčleňujú vlastnosti, ktorými sa ona odlišuje od ostatných parémií a ktorými sa zároveň vymedzuje jej miesto v celom systéme parémií. Už vstupná charakteristika uvedených príkladov naznačila, že tu môže ísť o rôznorodé odlišovacie znaky a že teda aj vo vzťahu k prísloviu a porekadlu, ale aj k niektorým ďalším parémiám (pranostike, sentencii, gnóme, ale napr. aj riekanke) povrávka sa môže určovať dosť pestrými spôsobmi.

Ak tento rozbor začneme naznačeným porovnaním povrávky s príslovím a porekadlom, vystupuje do popredia povaha sémantickej a pragmatickej dimenzie porovnávaných jednotiek. Porovnajme jednotky s paralelnou či podobnou stavbou, ktoré patria raz k prísloviám alebo porekadlám a druhý raz k povrávkam: *Všade dobre, doma najlepšie* (typické príslovie). – *Všade klamstvo (pestvo), iba v mlieku voda* (dodatok zľahčuje platnosť vstupného výroku: typická povrávka); *Kto neskoro chodí, sám sebe škodí* (typické príslovie). – *Kto neverí, nech tam beží* (povrávka); *Čo sa za mladi naučíš, na starosť akoby si našiel* (prísl.). – *Čo nedojeme, to dopijeme* (opäť posunutý výrok: povrávka – iná vec je, že aktualizujúco, nie uzuálne sa môže v tzv. antiprísloví posúvať aj ustálená platnosť uvedeného príslovia, v tlači napr.: *Čo sa za mladi naučíš, na starosť potrebovať nebudeš*); *Na hodnosť vyšiel, o mravy prišiel*. – *Vysoko rúbal, spadol do jamy* (typické porekadlá). – *Uderiuo, buchuo, nezabiuo, treskuo* (= niekto povedal úplnú hlúposť, táral: zreteľná povrávka). Príklady ukazujú, že rozhodujúca nie je tvarová stránka, že povrávka môže mať celkom rovnakú podobu so stavbou príslovia alebo porekadla, ale že rozdiel je najmä v sémantickej a komunikačnej (ilokučnej) odlišnosti povrávky. A keďže škála týchto rozdielov môže byť pri naznačenej pestrosti povrávok pomerne široká, v nasledujúcej pasáži tohto textu na pozadí istých konkrétnych príkladov upozorníme aspoň na niektoré špecifické ukazovatele osobitosti sledovaného útvaru.

Na prvom mieste tu treba uviesť jednotky, v ktorých základnou zložkou je ucelené známe príslovie alebo porekadlo, ku ktorému sa pridáva ďalšia

časť vyjadrenia. V nej sa zvyčajne nevyjadruje nejaký závažnejší obsah, základný výrok z prvej časti sa ňou iba nejako (najčastejšie zľahčujúco či ironizujúco) modifikuje alebo dopĺňa, resp. sa aspoň rytmizujúco dotvára do dvojzložkovej stavby. K už uvedeným príkladom tohto typu uvedieme niekoľko ďalších, ktoré budú ilustrovať naznačenú pestrosť súvislostí medzi výrokovou a kompletizujúcou zložkou povrávky: *Žeravý uhol páli, koniec dielo chváli*. – *Ako robil, tak sa mal; čertu slúžil, čert ho vzal*. – *Jeden čihi, druhý hota, ký čert je to za robota!* – *Kto sa hnevá, hnevá sa, na pazderi klobása*. – *Aký človek, taká reč; Pán Boh s nami a zlé preč*. – *Pride na psa mráz* (, že sa bude triasť). Ako vidieť, raz vystupuje viacej do popredia naznačený sémantický, resp. pragmatický moment, druhý raz zasa rytmická, resp. zvuková (napr. aj rýmová) dimenzia vzťahov medzi zložkami celého spojenia. V každom prípade tu teda funguje aj zložka, ktorá istým spôsobom pozmenila platnosť výrokovej časti uplatňujúcej sa niekedy aj ako samostatné príslovie alebo porekadlo. A práve v tejto súvislosti si tento výklad vyžaduje dve osobitné poznámky.

V prvej z nich sa pristavíme pri vývinovej súvislosti medzi spomenutými dvoma zložkami takýchto povrávok. Ide o to, že medzi takýmito jednotkami nachádzame v prvom rade prípady, v ktorých naznačený dodatok či dovetok je pozostatkom pôvodnej širšej stavby danej parémie a celá jednotka vychádza z tzv. byzantského príslovia (to boli príslovia s viacvetnou stavbou, v ktorých bola ustálená nielen vlastná výroková zložka, ale aj zložka, veta či celé súvetie, v ktorých sa odrážalo niečo z pôvodného kontextu širšej jednotky: V. M. Mokijenko – 1976 – predpokladá, že podľa princípu implicitnosti a zhustovania mnohé z prísloví a porekadiel vznikli skracovaním väčších útvarov, najmä bájok, pričom spomínané byzantské príslovie sa pokladá za vývinový medzistupeň tohto paremiologizačného a frazeologizačného procesu; ide teda o postupnosť: bájka – byzantské príslovie – vlastné príslovie so širšou stavbou – zhustené príslovie – prípadne až *nevetná frazéma*). Na druhej strane sú tu zasa prípady, v ktorých spomínaná druhá, pozmeňujúca zložka je novším dovetkom či doplnením pridaným práve so zámerom aktualizujúco posúvať platnosť známeho príslovia alebo porekadla. Takéto aktualizované príslovia sa v súčasnom frazeologickom diskurze označujú ako tzv. antipríslovia (len sa žiada dodať, že v naznačenom duchu by sa potom malo hovoriť aj o antiporekadlách, antipranostikách atď., lebo takéto

premeny sú aj pri iných útvaroch, nielen pri prísloviach), v starších prácach sa niekedy nazývali kváziprísloviami a kváziporekadlami.

Ukazuje sa teda, že celkovo tu máme do činenia jednak s výrazmi, ktoré korešpondujú s byzantským príslovím, a jednak s výrazmi, ktoré súvisia s antiprísloviami. A hoci hranice medzi týmito dvoma druhmi povrávok aj medzi povrávkami na jednej strane a byzantskými prísloviami, resp. antiprísloviami na druhej strane môžu byť niekedy dosť neurčité a priestupné, rámcovo sú naznačené dva druhy povrávky dosť zreteľne odlišené. Sledujme práve z tohto hľadiska aspoň niekoľko konkrétnych povrávok: *Kto má mrcha ženu, netreba mu chrenu* (, *iskri sa mu v očiach*). – *Aká matka, taká Katka* (, *taká celá jej čeliadka; také sú aj jej dieťatká*). – *Dobrych ľudí sa veľa pomestí* (a *zlí sa musia natlačiť*). Základná, dvojvetná podoba prvých dvoch jednotiek má povahu zreteľného príslovia, resp. porekadla, keď sa pri nich uplatní aj ďalšia vetná zložka, ktorá bola pôvodne (dokladajú to staršie zbierky) pevnou súčasťou danej parémie, celý výraz nadobúda v súčasnej komunikácii platnosť istého nadľahčenia, uvoľnenosti, menšej záväznosti, a to sú už všetko hodnoty, ktoré túto jednotku posúvajú k povrávkam. V treťom uvedenom príklade ide evidentne o dodatočné, novšie doplnenie, ktoré je tiež už do istej miery ustálené, a tak sa aj tu pôvodné príslovie prehodnotilo na povrávku.

Druhá z naznačených poznámok vychádza zo zistenia, že v sledovanom fonde povrávok sú výrazne zastúpené aj také jednotky, v ktorých spomínaná dodatková veta špecifikuje nie príslavný alebo porekadlový výrok, ale iné vyjadrenie rozličnej povahy (príkaz, želanie, zvolanie...). Napríklad: *Miluj svojho bližneho, vezmi skalú hod' doňho (udri ho)!* – *Vermež v Boha jedného, drimež jeden druhého!* – *Cti syna svojho, aby ťa nevyhnal z domu tvojho!* – *Daj, Bože, zdravia i chleba k pálenke* (známe najmä v zemplínskej podobe)! – *Nestaraj sa, žena, už som dlhy splatil: od kmotra som požičal, židovi som vrátil.* – *Aby ženám dobre bolo (a mužom neuškodilo; druhá časť sa pridáva ako fakultatívna časť prípitku, resp. môže mať povahu repliky na želanie z prvej časti; iná vec je, že povrávka, resp. jej prvá časť môže mať aj homofónnu verziu *Abyže nám dobre bolo*, ku ktorej už uvedená dodatková časť nie je možná).* – *Daj ma, Bože, kde chceš, len ma pekne ulož!* – *Pane a Bože, akého si ma dal, taký ti tancujem*. Príklady ukazujú, že dodatková časť vnáša do celej parémie podobné sémantické, pragmatické, zvukové a štylistické

rozmary, aké sme zaznamenali pri predchádzajúcom type. Zároveň sa nimi potvrdilo, že aj tu vždy ide o osobitný druh parémie, ktorý nemožno stotožniť s nijakým zo spomínaných základných alebo odvodených paremiologických útvarov.

Z doterajšieho výkladu môže vzniknúť domnienka, že povrávky majú či môžu mať iba podobu súvetia – najmä podrad'ovacieho a zvyčajne zloženého (tretia alebo ďalšia veta ako spomínaný pozostatok po pôvodnej širokej výstavbe alebo ako prehodnocujúci dodatok). V skutočnosti je však paleta konštrukčných typov povrávky (podobne ako pri prísloví a porekadle) oveľa širšia. Povrávkou môže byť aj jednovetná výpoveď, pravdaže, ak spĺňa všetky podmienky z uvedeného algoritmu – musí mať komunikatívnu či výpovednú platnosť, musí byť uzuálne ustálená a musí mať (v zmysle štvrtého bodu uvedeného algoritmu) vlastnosti, ktorými sa odlišuje od príslovia a porekadla s rovnakou stavbou. Pri doteraz sledovaných typoch povrávky sa tieto špecifikačné znaky dosahovali prítomnosťou oných „dodatkových“ zložiek, v type, ktorý naznačujeme na tomto mieste, musia byť iné prostriedky na to, aby sa jednotka takéhoto druhu s naznačenou výstavbou tiež mohla chápať ako povrávka. Je pritom jasné, že musí ísť o znaky korešpondujúce so špecifikačnými vlastnosťami povrávok už rozoberaných typov, ale zároveň aj o osobitné znaky. Pristavme sa aspoň pri najpodstatnejších spomedzi nich.

Aj o týchto povrávkach platí, že nie sú vyjadrením logického súdu či výroku, že častejšie vyjadrujú istý postoj k nejakej situácii, že sú najmä expresívnym alebo iným hodnotením danej situácie. Táto ich zameranosť sa prejavuje navonok predovšetkým tým, že majú povahu (najčastejšie) zvolacej alebo žiadacej vety, pričom túto ich platnosť zvyčajne podporujú alebo sprevádzajú viaceré formálne alebo sémantické osobitosti rozličného druhu. Ide tu o také skutočnosti, ako je vnútorné rýmové alebo rytmické stvárnenie, ako je alogickosť v ich významovej výstavbe, ako je ich pragmatická spätosť s istou konkrétnou situáciou alebo s istým typom podobných situácií, ako je ich dôraz na vtipnosť až hravosť vyjadrenia, ako je napokon dialogická stvárnenosť viacerých z nich. Aj keď tento výpočet ich osobitostí (ktoré nie je ťažké spájať s čermákovskou anomálnosťou ako s najvšeobecnejším ukazovateľom frazeologizovanosti – porov. Čermák, 1985) asi nie je celkom vyčerpávajúci a kompletný, jednako dosť zreteľne naznačuje, v čom je špe-

cifickosť týchto jednotiek, v čom je ich osobitosť najmä oproti spomínaným dvom základným typom parémii, totiž oproti prísloviu a porekadlu. Keďže pri viacerých konkrétnych povrávkach ide o kombináciu či konfiguráciu niektorých spomedzi uvedených znakov, ilustrujme si predchádzajúce rámcové formulácie na niekoľkých konkrétnych jednotkách.

V prvom rade sem patria ustálené zvolacie výpovede zviazané s rozličnými, najčastejšie nepríjemnými či celkom zlými situáciami alebo s nezdarom v nejakej činnosti: *A sme v kýbli!* – *Je tam toho!* – *Márnosť šedivá!* – *Nech to para tlačí!* (Tu nejde o reálne želanie, skôr o rezignáciu v istej situácii.) – *A fajka zhasla.* – *A bodka.* – *A basta (fidli).* – *A je po Kačinej svadbe* (všetko ako vyjadrenia toho, že niečo sa definitívne a skôr negatívne skončilo, uzavrelo). – *A sme doma* (pozitívne hodnotenie faktu, že sa našlo riešenie, že sa istá situácia dobre či uspokojivo zvládla)! – *Mariška skákavá (Marišku skákavú)!* – *Krišpín dolina!* – *No do Prčíc!* – *Nebud' malý! Čo si malý?* – *No nazdar!* – *S Pánom Bohom aj s batohom.* – *Panenka Mária šaštínska (starohorská* – tiež všetko vyjadrenia späté s rezignáciou v istej situácii)! – *Svätá pravda* (súhlasný postoj k dajakej situácii alebo súhlas s predchádzajúcim výrokom). – *Preto (z toho, zato) mňa hlava nebolí* (zľahčovanie významu istej, najmä nepriaznivej situácie). – *Akoby si dolial (doložil, priložil* – nadľahčené hodnotenie faktu, keď niekto odmieta ponúkané jedlo alebo pitie). – *Kdeže lanské snehy sú* (spomínané veci sú už neaktuálne, škoda ich spomínať)!

Väčšinu z týchto výrazov zachytávajú už staršie zbierky, najmä zbierka A. P. Záturreckého, pričom ich žánrové zaradenie býva rozličné. Najčastejšie sa uvádzajú medzi prísloviami a porekadlami, zriedkavejšie (najmä tie, ktoré nemajú podobu dvojčlennej vety) sa zaraďujú medzi úslovia alebo priamo medzi povrávky (u Záturreckého sa tu uvádzajú menej frekventované označenia *povědění* alebo *pohovorka*). Takmer všetky sú celkom živé, uplatňujú sa aj v dnešnej komunikácii. Zároveň však treba zaznamenať, že v súčasnej živšej reči k nim pribudli či pribúdajú aj novšie výrazy podobného druhu, teda s analogickou platnosťou aj s podobnými vonkajšími znakmi. Napríklad: *Nebud' labuť!* – *Horkýže slíže* (prvé ako nesúhlas s nejakou činnosťou či postojmi spolubesedníka, druhé ako nesúhlas s istým vyjadrením)! – *Lebo medveď* (výraz rezignácie, keď už niet argumentov v prospech vlastného postoja alebo vlastnej činnosti). – *Jedna pani povedala* (vyjadrenie pochyb-

nosti o dôveryhodnosti istých tvrdení či faktov – pri všeobecnej známosti je táto povrávka známa aj v podobe *JPP* [vysl. je-pé-pé]).

K spomenutej hranici s prísloviami a porekadlami majú svojou výstavbou blízko viaceré povrávky so stavbou prirad'ovacieho súvetia, teda napríklad jednotky: *Horšie bolo, a nechválili*. – *Išiel Jób po Jóba, zostali tam oba*. – *Nechcelo sa, zместilo sa* (hodnotenie situácie, keď ponúkaný najskôr odmieta ješ, ale napokon zje viacej ako ostatní). – *Len keď sme zdraví a na nás neprší!* Pre príslovia a porekadlá v podobe súvetia je príznačná stavba podrad'ovacieho súvetia (známe korelácie *kto – ten, čo – to, aký – taký, kde – tam, ako – tak* atď.), stavba prirad'ovacieho súvetia viacej umožňuje zapojenie prvkov expresívnosti, a tým sa už uvedené jednotky blížia k povrávkam. U A. P. Zátureckého sú všetky zaradené ako príslovia alebo porekadlá. Významová aj pragmatická interpretácia každej z týchto jednotiek svedčí o tom, že oproti zreteľným prísloviám a porekadlám je v každej z nich aj niečo navyše, niečo, čo z nej robí práve povrávku. Do tejto skupiny patrí aj novšia jednotka *Nezaprší a nezaprší* (ironické vystihnutie situácie, keď vytrvalo a silno prší; analogicky sa k nej dotvára aj jednotka *Nezasvieti a nezasvieti* ako ironické hodnotenie viacdennej horúčavy; existujú tu náznaky tvorenia aj viacerých podobných spojení s analogickou platnosťou, takže tu možno dokonca hovoriť o istom stupni frazeologizovaného modelu), ako aj nárečová zemplínska jednotka *Ja ňe pijani, a'le bars bim bul*. Sem patrí aj žartovná formula prípitku *Pán Boh nám daj takých štrnásť, ale tento (= pohárik) nerátam*, ako aj povrávka *Panebože pomáhaj, a ty, čerte, tískaj!*

Aj v rámci tohto výpočtu konštrukčných typov povrávky treba ešte raz spomenúť jednotky so stavbou podrad'ovacieho súvetia, ktoré sú odlišné od predtým spomínaných povrávok s takouto konštrukciou. Špecifickosť tamtých spočívala v tom, že osobitnú povrávkovú platnosť dosahovala celá parémia práve v dôsledku prítomnosti nejakej dodatočnej vety (zostávajúcej v stavbe parémie ako pozostatok z tzv. byzantského príslovia alebo naopak nanovo, aktualizujúco pripojenej k výroku). Špecifickosť tu vydeľovaného typu spočíva v iných osobitostiach, napríklad v gramatickej alebo sémantickej nezvyčajnosti (*Keď ťa bolí, bol' ho aj ty*. – *Keď ma nik nechváli, pochválím sa sám: nie som polledačo, ale celé*), alebo v uplatnení tautológie (*Nech to stojí, čo to stojí*), v násobnosti determinatívneho spojenia (*Čo je*

tvoye, je aj moje, (a) čo je moje, do toho ťa nič; o to sa nestaraj), prípadne v nezvyčajnom slovoslednom, resp. vetoslednom stvárnení viet v korelatívne vybudovanej súvetnej stavbe (*Somár to bol, čo to vymyslel*). Je evidentné, že všetky uvedené prípady sa zreteľne odlišujú od prísloví aj porekadiel a zároveň sa vyznačujú všetkými podstatnými znakmi povrávky.

Z hľadiska svojej stvárnenosti majú v celom fonde povrávok špecifické miesto pomerne zriedkavé prípady s dialogizovanou podobou. Ide o takéto prípady: *Keby! – Ale keď!* (niekedy zachytené aj v tvare *Keby, ale keď!*) – *Čo nového? – Zabil krivý čaptavého; Bože môj! – A môj je švec?! (alebo: Ved' je aj môj nie Pavkov!); Krivých budú páliť. – A rovnými podpaľovať.* O povahe povrávky tu zakaždým rozhoduje najmä replika, ale jej špecifickosť vystupuje do popredia práve v spojení s povahou prvej časti. Napríklad pri druhom uvedenom prípade môže ísť o celkom bežnú kontaktnú otázku, vecne odťažitou a formálne nápadnou replikou (rýmová ozvena konca otázky) nadobudol celý výraz povahu povrávky. Druhá časť nie je bežnou odpoveďou, je skôr vyjadrením postoja k situačnej neprimeranosti alebo k pričastému opakovaniu danej otázky, resp. daného povzdychu. Takáto replika zaiste nezaznie, keď sa návšteva pri chorom uvedenou otázkou pýta napríklad lekára alebo sestričky na stav pacienta. Aj v treťom prípade sa uvedené dvojité repliky uplatnia ako reakcia na pričasté božekanie, pričom sa reaguje nie na základ tohto vzdychu, teda na slovo *Bože*, ale na opakovanie zámennej zložky. Treba ešte dodať, že takáto dialogizovaná forma je v celej paremiológii pomerne zriedkavá (okrem takýchto povrávok sa zaznamenáva ešte pri niektorých frazeologizovaných hádankách), na druhej strane nie je neznáma. Veľký zberateľ a znalec paremiológie národov najmä Ďalekého východu G. L. Permiakov (porov. jeho fundamentálne dielo *Poslovice i pogovorki narodov Vostoka*, 1979) spojenia, ktoré tu radíme k povrávkam, nazýva *pobaseňkami* či *scénkami*. Podstatné je pritom zistenie, že touto netypickou formou sa vyjadrujú alebo aspoň naznačujú podobné sémantické alebo pragmatické kvality, aké sme predtým zaznamenali pri všetkých tu zachytených typoch povrávky.

Pred záverom tohto výkladu chceme upozorniť ešte na jednu dôležitú dimenziu povrávky a jej uplatňovania, a to na jej intertextové súvislosti. Všeličo v tomto smere naznačovali už viaceré predchádzajúce pasáže tohto textu, závažnosť tohto rozmeru povrávok si však žiada venovať sa tejto otázke – čo aj celkom stručne – predsa sústredenejšie.

Už pri prvých rozoberaných povrávkach sme konštatovali, že ich rozšírená stavba nadväzuje na pôvodnú väčšiu jednotku (najmä na spomínané byzantské príslovie) alebo naopak, k už zhustenej, kondenzovanej jednotke pridáva niečo, čím sa pôvodná platnosť prehodnocuje. Rovnako sme zaznamenali, že povprávka môže nadväzovať aj na iné (nefrazologické a neparemiologické) texty či výroky. Ide tu práve o to, že v obidvoch prípadoch sa nadväzuje na už predtým hotové a použité – teda naozaj precedentné, „predchádzajúce“ – texty. Špecifickosť povprávky je práve v tom, že takýmto precedentným textom dáva osobitnú, často výrazne prehodnotenú platnosť, pričom na vyjadrenie tohto posunu potrebuje – ako sme už ukázali – osobitnú vetu a inokedy len iné pragmatické, resp. sémantické alebo formálne signály. Ba sú tu aj prípady, keď sa istý typ precedentného textu nijako nemení, osobitnú platnosť však nadobúda napríklad špecifickým kontextovým zaradením (povprávky sa často uplatňujú napríklad na konci textu alebo nejakej jeho časti práve ako spomínané vyjadrenie postoja k nemu). Tendenciu k frazeologizácii rozličných textov alebo citátov už dávnejšie skúma teória intertextovosti, ktorá prišla so spomenutým pojmom *precedentný text* a ktorá oproti staršej teórii citátovosti umožňuje celé chápanie danej otázky prehľbiť – už hotový text sa v novom texte uplatňuje nielen ako citát, ale častejšie v podobe rozličných variantov, parafráz alebo až alúzií, náznakov. (Otázku, čo sa frazeologizovalo z textov známych slovenských piesní, básní či iných výrokov a spojení, naposledy a najsystematickejšie riešil J. Kačala, 2005.) V nadväznosti na všetko uvedené si stručne všimneme, z akých zdrojov (prototextov či pretextov) čerpajú konkrétne naše povprávky.

Za socializmu sa k oficiálnemu pozdravu *Česť práci* v súkromnej komunikácii dosť často pripájal dovetok: *a robote pokoj*. Vzniklo tým vyjadrenie, ktoré obsahovalo aj sémantický posun, aj pragmatický postoj. Je to, či bola to typická povprávka. Alebo: *Hory, lesy, vypime si!*, ako znie humorne ladený prípitok, najmä ak sa pripíja borovičkou alebo podobným nápojom. Je tu teda vecná konotácia, ale – keďže ide o rýmovo aj rytmicky organizovanú výpoveď – je otázka, či tam z druhej strany nie je alúzia až na Hviezdoslavovu formuláciu *Pozdravujem vás, hory, lesy* (pred ním bolo toto spojenie zriedkavejšie). Bývajú tu aj odkazy na rozprávky, resp. na isté formuly z nich: *Stolček, prestri sa...* – (... *a zazvonil zvonec*) a *rozprávke je koniec*. Tieto formulky aj bez akýchkoľvek vonkajších či iných obmien

v istom kontextovom uplatnení prestávajú byť prostým citátom a menia sa práve na povrávku. Veľmi ľahko si možno predstaviť napríklad situáciu, keď na konci textu, v ktorom sa robili veľké plány do budúcnosti, keď sa naznačovali dobré výhliadky v nejakej činnosti, zaznie formula ... *a rozprávky je koniec*. Intertextovosťou sa formula transformovala na povrávku (proces medzižanrovej transformácie sa v paremiologickej teórii pokladá za jeden z produktívnych procesov – porov. Klímová, 1980). Ešte dva prípady trochu iného typu, ale tiež späté so signálmi intertextovosti: *Ancik, cvancik, krava ňetvoja* (zo Zemplína). – *Tudom a tudom sú dva domy*. V prvom prípade odkaz na riekanku, v druhom zasa na medzijazykové odlišnosti plnia úlohu signálov oných posunov, aké v povrávke očakávame.

Na záver už len niekoľko sumarizujúcich a zovšeobecňujúcich poznámok.

a) Predmetom našej analýzy bol jeden menej výrazný paremiologický žáner, povrávka. Tento text cielene nadväzuje na našu prvú štúdiu o tejto problematike (Mlacek, 1982), preto ani neobsahuje pohľad na všetky jej stránky. Osobitne sa tu nepristavujeme pri samom názve tohto útvaru ani pri skúmaní všetkých znakov jeho frazeologickej a paremiologickej podstaty. Tým viac sme sa sústredili na niektoré špecifickejšie sémantické a pragmatické rozmery povrávky, ako aj na jej výrazovú rozmanitosť, teda na vlastnosti, ktoré často rozhodujú aj o jej vymedzovaní, ale aj o jej uplatňovaní v texte.

b) Práve cez pohľad na tieto kvality povrávky celý výklad potvrdzuje, že tu ide o špecifický žáner, ktorý má osobitné miesto v paremiológii, a to aj z vývinového hľadiska, aj z typologického hľadiska. Tým všetkým sa povrávka javí ako prvok, na ktorého pozadí sa plastickejšie ukazujú procesy paremiologizácie a deparemiologizácie istých výrokov, a tým sa vo viacerých smeroch prehĺbuje aj pohľad na základné paremiologické druhy, teda na príslovie a porekadlo.

c) Svojimi osobitnými sémantickými a pragmatickými aj štylistickými vlastnosťami sa povrávka stáva prostriedkom, ktorý výrazne prispieva k bohatému a diferencovanému uplatňovaniu parémii a frazém v textoch rozličných druhov. Najmä takými zo spomínaných významových a pragmatických hodnôt, ako sú nadľahčenosť, humornosť, ironickosť, povrávka tvorí akýsi protipól oproti vážnym a serióznym radám, odporúčaniam, hodnoteniam či zákazom alebo príkazom, ktoré bývajú zámerom prísloví, porekadiel, pranostiek aj ďalších útvarov. Zaiste práve aj táto skutočnosť pat-

rí medzi dôležité činitele či aspoň okolnosti uplatňovania povrávok v reči, v textoch rozličnej povahy.

d) Pohľad na tvarovú rozmanitosť povrávok, ktorá často špecifikuje či podmieňuje aj ich sémantickú a pragmatickú platnosť, ukazuje, že tu máme do činenia s nezanedbateľnou zložkou celého frazeologického a paremiologického fondu slovenčiny, so súborom jednotiek, ktoré si budú vyžadovať širší výskum.

Zo všetkých zhrnujúcich poznámok, ale vlastne už z celého predchádzajúceho výkladu vychodí ešte jeden dôležitý poznatok o zámeroch a povahe tohto textu: Hoci sme otázke uplatňovania povrávky v textoch nevenovali osobitnú pasáž tohto textu (ako azda predpokladá jeho titulok), jeho náplň dosť zreteľne potvrdzuje, že predmetom nášho výkladu nebolo iba vymedzovanie znakov povrávky a hľadanie jej miesta v systéme paremiologických jednotiek, ale že cez sledovanie týchto dvoch dimenzií povrávok sa veľa povedalo aj o možnostiach ich uplatňovania v reči, o pozitívach či prednostiach, ale aj o limitoch ich využívania v texte. Raz otvorenejšie, druhý raz skrytejšie sa teda náš text dotýka aj druhej zložky svojho názvu.

LITERATÚRA

ČERMÁK, František: *Frazeologie a idiomatika*. In: Filipec, J. – Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985, s. 166 – 236.

ČERMÁK, František: *Povaha univerzálného ve frazeologii a idiomatice*. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Ed. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre 1993, s. 45 – 52.

DOLNÍK, Juraj: *Jazykové princípy vo výstavbe frazém*. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima 1997, s. 36 – 44.

HORECKÝ, Ján: *Návrh na vymedzenie frazémy*. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima 1997, s. 78 – 81.

KLÍMOVÁ, Dagmar: *Soudobá tradice jako podklad rekonstrukce folklóru starších epoch*. In: Národopisné informácie. 2. Bratislava 1980, s. 98 – 104.

KOCHOL, Viktor: *Kochol číta Buzássyho*. Romboid, 1979, č. 3, s. 10 – 17.

MIKO, František a kol.: *Frazeológia v škole*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 227 s.

MLACEK, Jozef: *Frazeológia a jej intertextové súvislosti*. In: Studia Academica Slovaca. 31. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2002, s. 148 – 160.

MLACEK, Jozef: *Povrávky*. In: Studia Academica Slovaca. 11. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1982, s. 349 – 362.

MOKIJENKO, Valerij M.: *Dialektický vzťah „implicitnosť – explicitnosť“ a vývoj frazeologie*. Slovo a slovesnosť, 1976, roč. 37, č. 1, s. 4 – 13.

PERMIAKOV, Grigorij L.: *Poslovicy i pogovorki narodov Vostoka*. Moskva: Nauka 1979. 671 s.
ZÁTURECKÝ, Adolf P.: *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. 3. vyd. Ed. M. Kosová.
Bratislava: Tatran 1974. 756 s.

Nové významy pri slovách béčko a áčko

JÁN KAČALA

Slovo *béčko* v slovenskej lexikografii má veľmi krátku tradíciu. Nezachytáva ho ešte ani šesťdielny Slovník slovenského jazyka vo svojom prvom diele z roku 1959, ani v „dodatkovom“ šiestom diele z roku 1968; v tomto slovníku nájdeme iba príbuzné slovo *béčka* v ženskom rode, kvalifikované ako hovorové zastarané (!) a s kurióznym výkladom „tramvaj značky B“ aj s odkazom na prameň, ktorým je dielo D. Tatarku. Po prvý raz sa so slovom *béčko* v strednom rode stretáme až v Krátkom slovníku slovenského jazyka v 1. vydaní z roku 1987, v ktorom je označené ako hovorový výraz a vykladá sa ako „písmeno b, B; vec ním označená (napríklad druhé mužstvo, tovar druhej triedy)“. Okrem slova *béčko* Krátky slovník slovenského jazyka zachytáva aj ženské podstatné meno *béčka*, rovnako s kvalifikátorom hovorový výraz a s výkladom „vec označená písmenom b, B“; tento význam sa ilustruje dokladom *chodiť do béčky* s výkladom „do triedy B“. Rovnaký lexikografický obraz o slovách *béčko* a *béčka* podávajú aj ďalšie vydania Krátkeho slovníka slovenského jazyka.

V ostatnom čase sme sa stretli s dokladmi, ktoré ukazujú, že významová štruktúra podstatného mena *béčko* v strednom rode sa v súčasnej jazykovej praxi rozšírila a že toto slovo funguje aj v ďalšom význame, ktorý by sme mohli vystihnúť opisom „menej hodnotná, druhoradá vec“ a ilustrovať príkladmi typu *Náš súbor nie je nijaké béčko*. (Slovenský rozhlas, 2006) – *Ak spoločnosti vládnu „béčka“*, treba prijať ako nemilosrdný fakt, že na vine sú „áčka“, ktoré tento stav dopustili. (Viliam Hornáček, Euroreport, 2005) – V druhom uvedenom doklade sa síce slovo *béčko* (rovnako ako paralelné slovo *áčko*) píše v úvodzovkách, ale upotrebenie úvodzoviek si tu treba vy-

svetľovať ani nie tak novou, menej rozšírenou či menej očakávanou obraznosťou slova *béčko* vo všeobecnosti, ako skôr jeho obraznosťou vo vzťahu k danému označenému objektu, t. j. k jestvujúcej vládnej garnitúre, prípadne k daným politickým, spoločenským a iným špičkám. Na vysvetlenie dodajme, že náš druhý citát pochádza z rozhovoru uvedeného autora s novinárom, konkrétne s novinárkou Tatianou Jaglovou. Ako pozoruhodnosť v tejto súvislosti možno spomenúť to, že citovaný výrok v upravenej (skrátenej) podobe sa použil aj ako nadpis celého rozhovoru, pričom sa slová *béčko* a *áčko* už upotrebili bez úvodzoviek: *Ak vládnu béčka, na vine sú áčka*. Oprávnené sa možno nazdávať, že pôvodcom nadpisu celého rozhovoru už nebol autor, lež novinárka alebo redaktor daného periodika.

Z formulácie významu slova *béčko* je zjavné, že vo výklade, presnejšie v jeho významovom odtienku v druhej časti výkladu, sa iba vecne konštatuje to, že slovom *béčko* sa (analogicky ako pri druhom mieste písmena b, B v našej abecede) označuje vec stojaca na druhom mieste v poradí, prípadne vec idúca či nasledujúca ako druhá v poradí, a nejde tu o nijaké hodnotenie tohto druhého miesta. V niektorých prípadoch ani nie je vhodné hovoriť o poradí dvoch vecí alebo javov, lebo pri označení jedného javu ako *áčka* a druhého javu ako *béčka* ide iba o ich vzájomné odlišenie a medzi obidvo ma javmi nemožno zistiť kvalitatívne rozdiely. Máme tu na mysli situáciu, keď povedzme v rámci prípravného zápasu v hokeji hrajú proti sebe mužstvá A a B, no hráči obidvoch mužstiev tvoria spoločne napríklad reprezentačný kolektív Slovenskej republiky.

Na druhej strane konštatovanie spomínaného druhého miesta utvára vhodné východisko na potenciálnu aj reálnu sémantickú deriváciu, t. j. na odvodenie ďalšieho, nového významu, ktorý v nadväznosti na štruktúru prvého významu využíva ako svoju bázu práve hodnotenie tohto druhého miesta v poradí ako menej závažného či menej hodnotného. Tak sa utvára citovaný význam „menej hodnotná, druhoradá vec“, ktorý je charakteristický pre podstatné meno *béčko* použité v uvedených dokladoch. Aj tento odvodený význam je charakteristický pre živú hovorenú reč a zachováva si teda hovorový príznak.

Pravdaže, uvedená úvaha sa analogicky vzťahuje aj na súvzťažné podstatné meno *áčko*. V citovanom rozhovore s V. Hornáčkom naň okrem uvedeného dokladu máme ešte ďalší: *Je to výzva pre naše hospodárske, ume-*

lecké alebo politické elity, ak sa nielen cítia a trúfajú si, ale aj sú skutočnými „áčkami“ – aby sa neodkladne chopili svojej zodpovednosti.

Z úzu by sme mohli pridať príklad *Je vo svojom odbore áčko*. Aj v týchto prípadoch máme pred sebou nový, derivovaný význam slova *áčko*, ktorý rovnako ako pri slove *béčko* je založený na hodnotení prvého miesta v poradí ako vynikajúceho, znamenitého, najlepšieho, vybraného či elitného. Význam slova *áčko* v tomto prípade môžeme vystihnúť opisom „kto alebo čo vyniká vo svojom odbore, oblasti“ a takisto mu môžeme pripísať kvalifikátor hovorový výraz. O tento význam bude treba rozšíriť jestvujúci význam slova **áčko** (tiež s príznakom hovorovosti), tak ako ho zachytáva citovaný Krátky slovník slovenského jazyka: „písmeno a, A; vec ním označená alebo majúca jeho podobu“.

Pred záverom sa ešte treba vrátiť k porovnaniu slov *béčko*, *áčko* v strednom rode so slovami *béčka*, *áčka* v ženskom rode. Predovšetkým sa žiada povedať, že v našom jazyku slová tohto typu vo väčšine prípadov jestvujú a fungujú paralelne popri sebe, ale ich významová štruktúra nie je úplne totožná. Odlišujú sa prítomnosťou alebo neprítomnosťou významového prvku „označenie príslušného písmena“: tento významový prvok je základný pri slovách majúcich stredný rod a naň nadväzuje významový prvok „vec označená týmto písmenom alebo majúca jeho podobu“. Naproti tomu pri slovách ženského rodu je základný spomínaný významový prvok „vec označená daným písmenom alebo majúca jeho podobu“. Možno predpokladať, že širšia významová štruktúra slov tohto typu v strednom rode je východiskom sémantickej derivácie, o ktorej sme hovorili v súvisi so slovami *béčko* a *áčko*. Pri slovách tohto typu v ženskom rode uvedenú sémantickú deriváciu a tým „rozvedenie“ základného významu nepozorujeme.

Tvorenie podstatných mien tohto typu v našom jazyku je pomerne pravidelné a paralelné podoby v ženskom a strednom rode majú analogickú významovú štruktúru, tak ako sme o nej hovorili pri slovách *béčko*, *béčka* a *áčko*, *áčka*. Základom na utvorenie slov typu *áčko*, *béčko* sú príslušné písmená, a to v ich výslovnostnej podobe. Preto samohláskové písmená fungujú v podobe s dĺžkou, t. j. *á* – *áčko*, *é* – *éčko*, *í* – *íčko*, *ú* – *účko*, kým spoluhláskové písmená sa upotrebujú jednak s oporným dlhým *é*, napríklad *bé* – *béčko*, *cé* – *céčko*, *dé* – *déčko*, *jé* – *jéčko*, kým iné fungujú s predsunutým *e*: *el* – *elko*, *em* – *emko*, *er* – *erko*, *es* – *esko*; iba malá časť písmen využíva

ako opornú samohlásku dlhé *á*: *há – háčko, ká – káčko*. V pozadí gramatického rodu týchto a ďalších takto tvorených podstatných mien možno vidieť gramatický rod „hlbkového“ podstatného mena *písmeno*.

Ako sme to už naznačili, popri uvedených podstatných menách stredného rodu v našom jazyku jestvujú aj paralelné podstatné mená ženského rodu, no ich utvorenie podľa označenia písmen v abecede a tým ani ich výskyt už nie je taký regulárny, v praxi sa používajú predovšetkým slová zo začiatku abecedy; to je dané tým, že pri takomto označovaní vecí, javov pomocou písmen abecedy sa prirodzene začína od začiatku abecedy, preto je pochopiteľné, že najvyšší výskyt majú podstatné mená utvorené od písmen zo začiatku abecedy. V Krátkom slovníku slovenského jazyka sa okrem spomínaných podstatných mien *áčka, béčka* zachytávajú ešte *céčka, déčka, éčka, géčka* (hoci teoreticky aj prakticky si môžeme predstaviť aj ďalšie takto utvorené mená, napríklad *efka, háčka, cháčka, íčka, jéčka*). V pozadí gramatického rodu týchto podstatných mien ženského rodu možno vidieť gramatický rod viacerých podstatných mien, z nich – aspoň v súčasnosti – najpravdepodobnejšie je podstatné meno (*školská*) *trieda*.

Ako vidno, pri diferenciácii slov typu *áčko, áčka* v spisovnej slovenčine pôsobí osobitná významová aj formálna analógia. To značí, že slová tohto typu utvárajú osobitný systém podľa svojej významovej aj formálnogramatickej podstaty, pričom významová štruktúra takto tvorených pomenovaní nie je úplne totožná, ale je paralelná a táto paralelnosť je viazaná na rozdiel podľa gramatického rodu. V našom príspevku sme ukázali, že bohatšia významová štruktúra podstatných mien stredného rodu je otvorená ďalšej sémantickej derivácii.

Poznámka. – Počas redakčného spracovania tohto príspevku vyšiel 1. zv. Slovníka súčasného slovenského jazyka (písmená a – g); v ňom sa už navrhované významy pri slovách *áčko* a *béčko* – hoci v inej podobe – spracúvajú.

LITERATÚRA

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987. 392 s.

Slovník slovenského jazyka. I. A – K. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959. 816 s.

Z HISTORICKEJ LEXIKY

Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (2)

RUDOLF KRAJČOVIČ

bán, m. 1. správca vymedzenej oblasti (dodnes srb., chorv. *ban* správca bánoviny, banátu, hospodár, bulh., mac. *ban* správca). – *Baan* 1295, *fortalicium Ban* 1454, *castellum Baan* 1461, *Banowcze* 1471, dnes *Bánovce nad Bebravou*, mesto; latin. záznamy *fortalicium*, *castellum* vo význame „záмок“ sú svedectvom, že mesto v stredoveku bolo dôležitým administratívno-správnym strediskom.

bán, f. 2. rúbanisko, vyrúbaná časť lesa (v sloven. náreč. dodnes *bán*, prípad. *báň* vo význame „rúbanisko“). – *Bankezu* 1270, *Bankezu ecclesiastica* 1308, *Bankeszy* 1773, dnes *Bánov*, obv. Nové Zámky; neďaleko sú miestne názvy utvorené od apel. *sek*, *seky* (*Zeg* 1264, dnes *Kostolný Sek* a i.) s významom „výrub mladého lesného porastu“ (p. hes. *sek*), to potvrdzuje reálnosť výkladu heslového slova *bán*.

Druhá časť záznamov *-kezu* poukazuje na prítomnosť stmaďar. bojového kmeňa *Keszi* (najstarší doklad obce je *Kescu* z r. 1113, VSO I.), s jeho strážnou základňou iste súvisí aj výrub okolitého lesného porastu.

bánov, -a, -o men. adj. vo význame „patriaci bánovi“ (p. hes. *bán* 1.). – *predium Bani* 1208, *Banfolua* 1393, *Banowa* 1539, dnes *Bánová*, časť Žiliny; dôkazom reálnosti výkladu heslového slova je latin. záznam *predium Bani* (1208) v preklade *majetok bána*, ale aj stmaďar. úradný názov *Banfolua* (1393) v preklade *usadlosť patriaca bánovi*.

bánovec, m. topon. apel. od *bán* príp. miesta *-ov-ec* s významom „miesto vyrúbaného lesa, rúbanisko“. – *Banouch* 1326, *Banowcze* 1773, dnes *Bánovce na Ondavou*, obv. Michalovce; obec vznikla a vyvíjala sa v odlesnenej úžine.

baňa, f. zvislá jama vyhlbená do zeme s rozšírenou dolnou časťou alebo podzemná chodba na ťaženie ťžitkových nerastov, rúd, uhlia a pod. (psl. *baňa* z *banja*, sloven. *baňa* baňa na ťaženie nerastov, prenes. guľovitá, baňatá fľaša, kupola, stčes. *báně* baňatá nádoba, poľ. *bania* nádoba, v náreč. *bania* baňa, stol. sol'ná baňa atď.). – *terra Banensium* 1156, *Bana* 1267, *Sceunichbanya* 1346, dnes *Banská Štiavnica*, mesto; v okolí sa v stredoveku dolovalo zlato a iné ťžitkové nerasty. – *Bana Inferior* 1312, *Bana Inferior et Superior* 1332, *Bánka* 1863, dnes *Banky*, obv. Prievidza; pôvodne to boli dve banícke osady, pri ktorých sa dolovalo zlato. – *Bana* 1270, *Rymabanya* 1456, dnes *Rimavská Baňa*, obv. Rimavská Sobota; pôvodne banícka osada v okolí s baňami na železnú rudu a opál. – *Bana* 1241, *Banya* 1258, dnes *Banka*, obv. Piešťany; v stredoveku v okolí pôv. usadlosti bola baňa na vápenec a páliło sa vápno v priestore dodnes nazývanom *Vápeništia*. – *Banyapathaka alias Wyuagas* 1317, *Kwsbanyapathaka* 1471, *Banské* 1773, dnes *Banské*, obv. Vranov na Topľou; pôvodne banská osada v majetku kráľa s kameňolomom v priestore nového rúbaniska (podľa záznamu *Wyuagas* z r. 1397, t. j. *új vágás* v preklade *nové rúbanisko* a záznamu *Kwsbanyapathaka* z r. 1471, čiže *köves bánya* v preklade *baňa na kameň, kameňolom*).

bara, f. stojatá voda v priehlbine, v mŕtvom ramene; močiar, barina (psl. *bara*, *barъ* močiar, bahnisko, v sloven. náreč. *bara* barina, bahno, v morav. náreč. *bara* barina, poľ. miestny názov *Bara*, rus. *bara* blato atď.). – *Bary* 1296, *Kysbary* 1416, *Nagbary* 1416, dnes *Bara*, obv. Trebišov. – *Kisbar* 1401, *Albar* 1453, dnes *Dolný Bar*, obv. Dunajská Streda; obec s nížinným chotárom (s n. v. 112 – 114 m), v ktorom je väčšie močaristé rašelinisko. – *Baar*, *Bodobar* 1245, *Obar* 1310, dnes *Horný Bar*, obv. Dunajská Streda; chotár obce je nížinný (s n. v. 119 – 122 m) s vlhkými nánosmi hliny po záplavách blízkeho Dunaja.

barica, f. topon. apel., stojatá voda v priehlbine, barina, močarisko (od *bara* alebo *bar* príp. miesta *-ica*). – *Barasta* 1334, *Barachcha* 1345, *Barcza* 1495, *Baracza* 1808, dnes *Barca*, obv. Rimavská Sobota; v chotári je minerálny prameň, ktorý v období voľného výveru mohol vytvárať v okolí bari-ny, močariská.

Staršie záznamy *Barasta* (1334), *Barachchka* (1345) možno čítať aj Barište, príp. Barišče, Bariščá (s prípon. *-išče*, *-ište* od *bara*) s významom „miesto výskytu barín, močarísk a pod.“

barišče, n., p. hes. barica.

baša, m., **baš** m. miestodržiteľ, správca vymedzeného územia osmanského pôvodu, osmanský hodnostár (v sloven. hist. *baša*, *baš*, dnes *paša* vysoký hodnostár v osmanskej ríši, srb., chorv. *baš*, *bašaga*, *bažknez* a pod. z turečtiny, vážený hodnostár, staršina, Skok I.); p. heslo bašovec.

bašovec, m. topon. apel. (od *baš* príp. miesta *-ov-ec*), miesto pôsobenia správcu vymedzenej oblasti osmanského pôvodu, prípad. osmanského vojenského hodnostára. – *Bassoch* 1392, *Bassowecz* 1439, *Bassowcze* 1773, dnes *Bašovce*, obv. Piešťany; pôvodná usadlosť vznikla na strategickom mieste (p. hes. ostrov, rvišče, stráž), pri ktorom sa v 13. storočí spomínajú známi strážcovia hraničného pásma Sikulovia v službách starého Uhorska (p. hes. Sikulovia).

bašta, f. vežovitá stavba obyčajne ohradená slúžiaca na pozorovanie okolia s úlohou zistiť ováť neželateľnú prítomnosť divej zveri, škodlivého vtáctva v širšom okolí obce, prípad. vykrádačov úrody, v stredoveku časť hradieb (slov. *bašta*, stčes. *bašta*, poľ. *baszta*, apel. z talian. *bastia*, príp. z nem. *Bastei*, rus. *bašnja* atď.). – *Bast* 1267, *Basth* 1341, *Bašta* 1920, dnes *Nová Bašta*, obv. Rimavská Sobota. – *Obasth* 1455, *O Basth* 1773, dnes *Stará Bašta*, obv. Rimavská Sobota; pôv. usadlosť Bašta sa v staršom stredoveku stala strediskom okolitých obcí určite preto, lebo pri obci bola bašta, ktorú okolité usadlosti pokladali za ochranu svojich chotárov.

bat, m., **baťa**, m. starší brat, starší člen rodiny, prenes. vážený starší človek, kňaz a pod. (v sloven. náreč. *baťa* starší brat, strýc, stčes. *baťa* brat, príbuzný, srb., chorv. *bata*, *bat* brat, otec, švagor, rus. *baťa* otec, duchovný, starší brat atď.). – *Bath* 1267, *Batowce* 1773, dnes *Bátovce*, obv. Levice; časťou obce sú *Kmeťovce*, od *kmeť* vážený starší človek, tento názov časti potvrdzuje reálnosť výkladu heslového slova; forma *Batovce* je buď novšia s topon. príp. *-ovce*, alebo vznikla z tvaru pl. *Batovci* s príp. rodinného kolektívu *-ovci*, čiže rodinní príslušníci, potomkovia staršieho brata nazývaného *bat*, *baťa*.

Apelatívum *bat* sa vykladá skrátením apelatíva *brat* (psl. *bratъ* popri *bratrъ*).

baťko, m., **baťka**, m. dem. starší brat, starší člen rodiny, prenes. vážený starší človek, starší zaslúžilý pracovník, kňaz a pod. (psl. *baťka*, v sloven. náreč. *baťko*, *batík*, stčes. *batík* brat, príbuzný, srb., chorv. náreč. *batka*

brat, rus., ukr. *bat'ka* otec, pop atď.). – *Bathka* 1300, *Also Bathka* 1414, *Felseubathka* 1414, *Kezepsewbathka* 1414, dnes *Bátka*, obv. Rimavská Sobota; názov možno vyložiť aj od apel. *bat-* s významom „brat“ zdrob. príp. *-ka*; napokon nemožno vylúčiť, že názov obce vznikol z osobného mena *Bat'ko*, *Bat'ka* utvoreného od apel. *bat*.

beber, m., p. hes. bobor.

Bedzane, pl. ľud. pomenovanie obyvateľov blízkej usadlosti nútených žiť v biede, v núdzi (psl. *Będjane* od koreňa *będ-*, ktorý je v apel. *bedač*, v citosl. *beda* a pod. kolekt. príp. *-jane* po náležitej zmene *dj* na *dź*). – *Belgyan*, m. *Begyan* 1245, *Horní Bezany* 1808, dnes *Velké Bedzany*, obv. Topoľčany. – *Begyan*, m. *Belgyan* 1245, *Kysbulgen* 1387, *Dolne Bezany* 1773, dnes *Malé Bedzany*, obv. Topoľčany.

bedro, n. dolná časť chrbta, boky, prenes. podľa podoby svah pahorkatiny, hory, lúky, časť strechy a pod. (psl. *bedro*, n., sloven. *bedro*, pl. *bedrá*, stčes. *bedro*, n., *bedra*, f., panvová časť tela, boky, poľ. *biodro*, v nářeč. *ubiedrze* zvýšené miesto lúky, strmý breh atď.); p. hes. bedruža.

bedruža, f. topon. apel., zložené z *bedr-* a koreňa *už-* v slovách *úžiť*, *užší*, *úžina* alebo príp. *-už* (ako v slove *kaluž*), v prenes. význame svah s užšou priehlbínou pahorkatiny, svah údolia pri brehu vodného toku a pod. – *Bedruczoua* 1600, *Bodrudsza* 1618, *Bodrussal* 1786, *Bodružal* 1808, dnes *Bodružal*, obv. Svidník, pôvodne *Bedruža*, neskôr *Bodružal* podľa potoka *Bodružalik* (s dem. príp. *-l-ík*); reálnosť výkladu zvyšuje skutočnosť, že obec vznikla na príľahlom svahu doliny potoka *Bodružal*, a najmä fakt, že v susedstve je obec s názvom *Prikra* (*Prikra* 1618) utvoreným od adj. *prikry*, *strmý*, *klesajúci*.

Obec sa nachádza v hraničnom slovensko-poľskom pásme, čím si možno vysvetliť striedanie v koreni názvu *bedr-* : *bodr-* (porov. poľ. *biodro* so sloven. *bedro*).

behár, m. služobník vykonávajúci behom služby zemepánovi, rýchly posol (známe v stčes. *béhař* bežec, honec, posol). – *Beherouch* 1338, *Beherocz* 1452, *Beharowcze* 1773, dnes *Beharovce*, obv. Levoča; pôv. podľa záznamov *Beharovci*, ľud. pomenovanie obyvateľov usadlosti, ktorí boli povinní vykonávať služby panstvu behom, poslovia, honci pri panských poľovačkách atď.; v stredoveku obyvatelia obce boli povinní vykonávať rozličné služby panstvu Spišského hradu (VSO I.).

bel, -a, -o men. adj. belavý, sivobiely, hnedastý, niečo, čo sa belie, stojatá voda ožiarená slnkom, vodný tok, žltkastá mokrá zemina, pieskový presyp a pod. (psl. *bělъ* biely, v sloven. blízke *belavý, belost', belieť sa*, stčes. *běl* biela múka, čes. *bělavý*, poľ. *biały, biał, biel* blato atď.). – *Superior Bela, Inferior Bela* 1282, *Byela* 1535, *Bela* 1808, dnes *Belá*, obv. Martin; názov obce podľa potoka *Belá (fluvium Bela* 1287, Šm.), t. j. čistý potok lesknúci sa v slnečných lúčoch. – *Bela* 1138, dnes *Belá*, obv. Nové Zámky; názov zrejme podľa plôch pokrytých pieskom v časti chotára, ktoré ožiarené slnečnými lúčmi sa žltobielo lesknú. – *Bela* 1378, *Bella* 1496, dnes *Belá*, obv. Žilina; chotárom preteká riečka *Belianka*, názov iste od *belieť sa* v jasnom počasí a pod. – *Bela* 1451, *Cyroká Bela* 1808, dnes *Belá nad Cirochou*, obv. Humenné. – *Bela* 1650, dnes *Košická Belá*, obv. Košice; názov obce podľa rieky (*flumen Bela* 1297, Šm.). – *Bela* 1263, dnes *Spišská Belá*, obv. Poprad; pôvodná usadlosť vznikla pri potoku *Biela voda*, t. j. čistý, priehľadný vodný tok. – *Bela* 1463, *Zbucky Bella* 1773, dnes *Zbudská Belá*, obv. Humenné; názov obce podľa názvu potoka *Bilanka* (z pôv. *Bielanka* po náležitej náreč. zmene *ie* na *í* a *í* na *i*).

bel', f. niečo biele, do biela sa lesknúce, bieloba, prenes. blato, bahnistý terén v slnečnom lesku (psl. *bělъ*, najbližšie je poľ. apel. *biel* blato, zabahnený les a rus. náreč. *bił* z psl. *bělъ* bahno, močiar zarastený machom, Vas. I., sloven. *bel'* biela vrstva pod kôrou stromu, *belost', bel'* oblakov atď.). – *Beyle*, m. *Beele* 1214, *Beel* 1332, dnes *Biel*, obv. Kráľovský Chlmec; chotár obce po vylievaní sa rieky Tisy, prípad. po záplavách z jeho ramien býva zabahnený, to naznačuje, že názov obce vznikol z apel. *bel'* vo význame „bahno, blatistý terén“. – *Beel* 1294, *Magyarbel* 1335, dnes *Veľký Biel*, obv. Senec. – *Minor Beel* 1323, *Nemethbel* 1335, dnes *Malý Biel*, časť obce Veľký Biel; lužné pôdy v chotári obce a potok *Čierna Voda*, ktorý ním preteká, zvyšujú reálnosť výkladu, že miestny názov *Bél'* (z neho *Biel'*, dnes *Biel* po zmene *é* na *ie*) aj v tomto prípade bol utvorený od apel. v znení *bél'* vo význame „bahno, bahnistý terén“.

bel'ad', f. topon. apel. od *Bel* príp. *-ad*, príp. *-ad'* (ako v slove *mokrad'*, ukr. *černad* a i.) belavá, svetlosivá plocha proti tmavšej ploche v teréne, v chotári. – *Belad* 1156, *Nagbelad* 1429, *Male Beladicze* 1773, dnes *Beladice*, obv. Zlaté Moravce; výklad heslového slova a miestneho názvu má oporu v názve časti obce *Világos* z maďar. adj. *világos* svetlý, jasný; názvy zrejme

podľa plôch štrkovísk a spráše, ktoré ožiarené slnkom bývajú jasnožltkastej alebo sivolesklej farby proti tmavšej obrábanej pôde; časťou obce je obec s charakteristickým názvom *Pustý Chotár* (*Pusztahatár* 1808), ktorý zvyšuje reálnosť výkladu heslového slova i názvu pôvodnej usadlosti *Beľad*.

V Panónii latin. názov hradu i usadlosti *Beled*, t. j. *Beľad* má podobu *castrum Albensis* (1268, Stan. II.) od latin. adj. *albus* biely.

belec, m. topon. apel., **belinec**, m. topon. apel. od *bel-* príp. miesta *-ec*, neskôr *-in-ec*, miesto, plocha v teréne belavá, hnedožltá, lesklá od slnečných lúčov. – *Bullad*, m. *Bellad* 1318, *Maior*, *Minor Belech* 1386, *Byllye* 1411, *Belincze* 1773, dnes Belince, obv. Topoľčany; motiváciou pomenovania pôvodnej usadlosti bola plocha sprášovej hnedozemnej pôdy v časti chotára, ktorej žltkastá farbiosť sa po daždi alebo lúčoch slnka zvyšovala; najstarší doklad naznačuje, že okolie pôvodnú usadlosť nazývalo *Beľad* či *Beľad*, to je svedectvo, že výklad heslových slov *belec*, *belinec*, ako aj miestne názvy z nich utvorené, je reálny (p. hes. beľad).

belin, m. topon. apel. od *bel* príp. miesta *-in* alebo príp. adj. *-in*, *-a*, *-o*, miesto, kde sa niečo belie, leskne a pod. – *Bellyen* 1349, *Beleyn* 1427, *Beljn* 1808, dnes *Belín*, obv. Rimavská Sobota; v chotári je minerálny prameň, preto je veľmi pravdepodobné, že motiváciou vzniku názvu blízkej usadlosti boli plochy zavodnené vývermi z tohto prameňa, ktoré sa v slnečných lúčoch leskli, beleli, čím upozorňovali na seba okolité osady.

belina, f. od *bel* príp. miesta *-ina* (ako lúčina, barina) plocha v teréne belavej, sivobielej, prípad. žltkastej farby. – *terra Baldun*, m. *Ballun* 1240, *Kysbelna* 1424, *Nagbelna* 1427, dnes *Belina*, obv. Filákov; názov obce zrejme podľa riečky *Beliny*, ktorá preteká vrchovitým chotárom miestami poznačeným výmoleňmi na svahoch, plochami piesku s vysychajúcim porastom; výklad heslového slova a názvu pôvodnej usadlosti má oporu v názve miestnej časti *Pustatina*.

beloveža, f. zložené topon. apel. od *bel* a *veža*, vežovitá obyčajne drevená štíhla stavba natretá vápnom alebo iným belavým farbivom, slúžiaca ako pozorovateľňa okolia s cieľom zistiť v ňom divokú zver, škodlivé vtáčstvo, lúpežníkov a pod. (p. hes. bašta). – *Belawese* 1355, *Belowesa* 1492, *Belowesza* 1808, dnes *Beloveža*, obv. Bardejov; motívom vzniku názvu blízkej usadlosti bola iste pozorovacia vežovitá stavba v jej chotári natretá vápnom alebo iným belavým farbivom.

beluža, f., **beluž**, f. zložené topon. apel. v znení *belluža* od *bel-* a apel. *-luža*, *-luž* alebo topon. apel. utvorené z *bel-* a príp. *-uža*, *-už* (ako slová *kaluža*, *kaluž* od *kal-*) vo význame „luža, močaristý, zabahnený terén zarastený rastlinstvom s belavými, žltými kvetmi alebo zožltnutým, vyschýnajúcim trstím a pod.“. – *Belsa* 1272, *Belsey* 1319, dnes *Belža*, obv. Košice; výklad z *beluža* (to z *belluža*) má oporu v názve jednej z troch stredovekých osád, ktoré vznikli z pôvodnej usadlosti *Beluža*, *Ostrovná Beluža* (*Szigeth Belse* 1489), t. j. usadlosti istý čas obkľúčenej stojatou vodou po záplavách blízkeho Hornádu. – *Belus* 1369, *civitas Belus* 1375, *Bellussa* 1773, dnes *Beluša*, obv. Považská Bystrica; pôv. *Beluža* (v záznamoch stmaďar. *š* za domáce *ž* ako v zázname *Belawese* z r. 1355 obce Beloveža); vo výklade názvu obce dávame prednosť apel. *beluža* pred osobným menom *Beluša*, *Beluš* preto, lebo miestna časť obce sa nazýva *Predlužie* a ďalšie časti *Blatá*, *Slatiny*, *Riečky*, *Rybníky* (VSO I.) (k apel. *kaluža* p. hes. *kaluža*).

ber, m. druh prosa, *Setaria*, pôvodne používaného na zúrodnenie pôdy hneď po jej získaní z kľčoviska (psl. *bъръ*, v sloven. náreč. *bér*; *bír*, čes. *ber*, poľ. *ber* atď.). – *Bur*; *Bir* 1332, *Byer* 1380, *Byroucz* 1439, *Birowcze* 1773, dnes *Velké Bierovce*, obv. Trenčín. – *Bur*; *Bir* 1332, *Byrowcz* 1467, dnes *Malé Bierovce*, časť Adamovských Kochanoviec, obv. Trenčín; pôv. *Bérovec* (v maďar. *Birócz* po zmene *Bér-* na *Bír-*); názov (s príp. miesta *-ov-**-ec*) podľa miesta v chotári získaného z kľčoviska a spočiatku zúrodňovaného vysievaním beru, druhom prosa; chotár obce vznikol odlesnením.

betlár, m. topon. apel. nemajetný človek, chudobný osadník (z nem. Bettler). – *Bethler* 1330, *Betlar* 1773, dnes *Betliar*, obv. Rožňava; pôv. usadlosť bola baníckou osadou, v jej blízkosti sa dolovalo zlato, meď a železo; v susednej usadlosti *Henclova* (*Henczfalwa* 1548) bývali nemeckí presídlenci, preto je reálne predpokladať, že pôvodný názov obce znel *Bettler*, ktorým nemeckí presídlenci nazývali domácich baníckych pomocníkov žijúcich v chudobe; z nem. názvu *Bettler* chudobný človek v ľud. prostredí vzniklo znenie *Betlár*, neskôr *Betliar*.

bezd, m. vyššia krovitá drevina, *Sambucus*, baza (psl. *bъздъ*, popri *bъзгъ*, *bъзъ*, zachované v poľ. náreč. v podobe *best*, v srb., chorv. náreč. *bazd*, *bazda*, v bulh. náreč. *bъздovina* a i.), p. hes. *bezden*.

bezden, **-a**, **-o** men. adj. miesto porastené bazovým krovím. – *Bezenke* 1423, *Bezdenke* 1447, *Bzenow* 1786, dnes *Bzenov*, obv. Prešov; pôv. *Bezdenka*, ne-

skôr *Bzenov*. – *Wezdenech* m. *Bezdenech* 1340, *Byzench* 1357, dnes *Bzince pod Javorinou*; viac v hes. *bzinec*.

bieda, f. nedostatok, núdza, starosť o obživu (psl. *běda*, sloven. *bieda*, v náreč. *bjéda*, *bída*, *bida*, čes. *bída*, poľ. *bieda*, hist. *biada* atď.). – *Beud* 1276, *Bud* 1427, *Beöd* 1630, *Bidowcze* 1773, dnes *Bidovce*, obv. Košice; pôvodne v domácom prostredí *Bidovec* (od *bida* z *bída*, to z *bieda* s príp. miesta *-ov-ec*, pl. *-ov-ce*) od topon. apel. *bidovec* usadlosť, v ktorej obyvatelia majú ťažkosti s obživou, čo bolo iste zapríčinené málo úrodným chotárom; výklad má oporu v stmaďar. názve *Böd* (*Beud* 1276, maďar. *Böd*) utvorenom od apel. *bő* so zdrob., demin. príp. *-d* vo voľnom preklade usadlosť nie veľmi bohatá, s málo výnosným chotárom; chotár obce má miestami náplavové oglejené, t. j. neprevzdušnené, zlepené pôdy (VSO I.).

SKRATKY

Literatúra: Skok I. – SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1971.

Stan. II. – STANISLAV, Ján: Slovenský juh v stredoveku. I. – II. III. mapky. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1948; 2. vyd. zv. II., Bratislava: Literárne informačné centrum 2004.

Šm. – ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Bratislava a Praha 1932.

Vas. I. – VASMER, Maks: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. I. Pripravil N. Trubačev. Moskva: Izdatel'stvo Progres 1964.

VSO I. – Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I. Bratislava: VEDA 1977.

Skratky jazykov: bulh. – bulharský, čes. – český, chorv. – chorvátsky, latin. – latinský, mac. – macedónsky, maďar. – maďarský, nem. – nemecký, poľ. – poľský, psl. – praslovanský, rus. – ruský, sloven. – slovenský, srb. – srbský, stčes. – staročeský, stmaďar. – staromaďarský, stpoľ. – staropoľský, talian. – taliansky, ukr. – ukrajinský.

Iné skratky: a. i. – a iné, adj. – adjektívum, apel. – apelatívum, a pod. – a podobne, citoslov. – citoslovce, dem., demin. – deminutívum, dokl. – doklad, f. – femininum, hes. – heslo, hist. – historický, kolekt. – kolektívny, latin. – latinský, ľud. – ľudový, m – meter, m. – maskulínium, m. – miesto, namiesto, men. – menný, n. – neutrum, náreč. – nárečový, n. v. – nadmorská výška, obv. – obvod, p. – pozri, pl. – plurál, pôv. – pôvodný, prenes. – prenesene, príp., prípon. – prípona, prípad. – prípadne, r. – rok, roku, sev. – severný, topon. – toponymický, zdrob. – zdrobnený.

DISKUSIE

O skloňovaní slova aids

MATEJ POVAŽAJ

Ján Kačala v článku *Širokopleci – gen. širokoplecieho* (Kultúra slova, 2007, roč. 41, č. 1, s. 8 – 11) sa venoval tvarom prídavného mena *širokopleci*, v ktorých po mäkkej spoluhláske *c* v súlade so vzorom *cudzi*, podľa ktorého sa toto prídavné meno skloňuje, nastupujú dvojhlásky *ia*, *ie*, *iu*, teda *širokoplecia*, *širokoplecie*, resp. *širokoplecieho*, *širokopleciemu*, *širokopleciu*, a hľadá príčiny, prečo sa v jazykovej praxi vyskytujú aj nenáležité tvary *širokoplecého*, *širokoplecému*. V tejto súvislosti sa v článku zmienil aj o lokálovom tvare podstatného mena *aids*, ktoré vzniklo z anglickej iniciálovej skratky *AIDS* (*Acquired Immune Deficiency Syndrome* – syndróm získanej imunitnej nedostatočnosti). Pri úvahách o výskyte tvarov *širokoplecého*, *širokoplecému* v jazykovej praxi okrem iného konštatuje: „Takéto tvary pri skúmanom prídavnom mene *širokopleci* sa môžu vyskytnúť iba v takom prípade, keď hovoriaci nepokladá spoluhlásku *c* za mäkkú...“ a ďalej „Čisto teoreticky by sme tu „tvrdu“ spoluhlásku *c* mohli porovnávať s ďalšími prípadmi chápania spoluhlásky *c* ako „tvrdej“, tak ako ho pozorujeme pri niektorých podstatných menách (máme na mysli tvar lokálu jednotného čísla *o aide*; vo výslovnosti [aice]; alebo s chápaním príbuznej spoluhlásky *č* ako tvrdej pri skloňovaní slova *lečo*...“ (s. 11). Pri redakčnom spracovaní článku sme autorovi naznačili, že by bolo vhodné čitateľov Kultúry slova upozorniť na náležitý tvar *o aidsi* [vysl. *o aici*], t. j. na tvar, ktorý sa uvádza v platných Pravidlách slovenského pravopisu z r. 2000, ale už aj vo vydaní z roku 1998. Autor s takýmto riešením nesúhlasil, odvolávajúc sa na svoj starší článok publikovaný v Kultúre slova pod názvom *Nové slovo aids v slovenčine* (1988, s. 182 – 183), v ktorom uvádzal lokálový tvar v podobe *o aide* [o aice]. Pozrime sa bližšie na tento problém.

J. Kačala v citovanom článku z r. 1988 uvádza, že v slovenčine sa iniciálová skratka *AIDS* vyslovuje v podobe *a-i-dé-es*, ale popri nej sa používa aj slovo *aids* ako podstatné meno s jednotlivými tvarmi *aidsu*, *o aidse*, *aidsom* a s výslovnosťou [*aic*, *iacu*, *o aice*, *aicom*], teda že „sa vyslovuje podľa výslovnostných pravidiel slovenského jazyka a vo vete, príp. texte sa správa ako podstatné meno mužského rodu, ktoré patrí ku skloňovaciemu typu *dub*“. Ďalej konštatuje: „Pokiaľ ide o ďalší osud slova *aids*, môžeme predpokladať, že aj v súvisi s rozširujúcim sa používaním v bežnej reči prevládne pri ňom domáca výslovnosť [*aic*] a že bude fungovať ako skratkové slovo zaradené k mužským podstatným menám. V texte sa teda bude skloňovať tak ako všetky ostatné mužské neživotné substantíva s tvrdou spoluhláskou na konci slova. Toto zistenie je osobitne dôležité preto, že hoci je vo výslovnosti na konci spoluhláska *c*, názov *aids* sa skloňuje podľa zakončenia v písomnej podobe. Preto je aj v lokáli čiže v 6. páde prípona *-e*: *o aidse* [*aice*] tak ako *o dube*.“

J. Kačala správne predpokladal, že v súvisi s rozšíreným používaním slova *aids* prevládne domáca výslovnosť [*aic*], ale nepotvrdilo sa to, že sa bude skloňovať ako všetky neživotné podstatné mená s tvrdou spoluhláskou na konci slova, teda podľa vzoru *dub*. Jazyková prax pri používaní slova *aids* v texte je totiž značne nejednotná. Možno to dokumentovať na dokladoch na internete, kde sa popri podobe *o aidse* podľa tvrdého vzoru *dub* uplatňuje aj podoba *o aidsi*, teda podľa mäkkého vzoru *stroj*. Aj pri malom prieskume zameranom iba na výslovnostnú podobu lokálu, ktorý sme vykonali, bol takýto nejednotný stav, teda respondenti utvorili lokálový tvar v podobe *o aidsi* a vyslovovali ho so spoluhláskou *c* – [*o aicī*], ale niektorí utvorili lokálový tvar v podobe *o aidse*, pričom sa vyskytovala výslovnosť [*o aice*] i [*o aitse*]. Prečo je to tak, možno si vysvetliť tým, že skupinu, ktorá používa tvar *o aidse* [*o aice*] i [*o aitse*], ovplyvňuje grafická podoba slova, kým druhú skupinu, ktorá používa tvar *o aidsi* [*aicī*], ovplyvňuje výslovnostná podoba slova so spoluhláskou *c*.

J. Kačala pri svojich úvahách o skloňovaní podstatného mena *aids* podľa tvrdého vzoru *dub* a o lokálovom tvare *o aidse* [*aice*] nebral do úvahy jednu závažnú okolnosť, a to, že v spisovnej slovenčine platí všeobecná zásada, podľa ktorej pri zaraďovaní podstatných mien k tvrdému skloňovaciemu vzoru *dub* alebo mäkkému skloňovaciemu vzoru *stroj* nerozho-

duje grafická podoba slova, ale jeho výslovnostná podoba. O tejto zásade sa zmieňuje Morfológia slovenského jazyka (1966), v ktorej sa na s. 97 výslovne píše: „Do vzoru *stroj* patria aj cudzie slová, ktoré sa síce v písme nekončia na mäkkú spoluhlásku [tu by sme skôr hovorili o graféme zastupujúcej mäkkú spoluhlásku; poznámka autora], ale sa vyslovujú s koncovou mäkkou spoluhláskou, ako *herz* (vysl. *herc*), *Graz* – v *Grazi*, *Cambridge* – v *Cambridgei*, *Koblentz* – v *Koblentzi* a pod.“ Túto zásadu nepriamo uvádza aj E. Pauliny vo svojej Slovenskej gramatike (1981; s. 109), keď konštatuje, že podľa vzoru *stroj* sa skloňujú mužské neživotné podstatné mená zakončené v nominatívne singuláru na mäkkú spoluhlásku *ť, ď, ň, ľ, c, dz, č, dž, š, ž, j*, a medzi príkladmi uvádza slovo *herz* s poznámkou [vyslov: *herc*] a zemepisný názov *Koblentz* s poznámkou [vyslov -c]. Na to, že zaraďovanie podstatných mien k jednotlivým skloňovacím vzorom ovplyvňuje zakončenie podstatného mena vo výslovnosti, nie zakončenie v písanej podobe, upozornil aj L. Dvonč v štúdiu publikovanej v Slovenskej reči (1975), v ktorej sa predovšetkým venoval skloňovaniu mien či názvov ženského rodu typu *Tosca* a *Bologna*, ale neobišiel ani názvy mužského rodu *Koblentz* – lok. v *Koblentzi* (s výslovnosťou *koblenc* – v *koblenci*), *Bregenz* – v *Bregenzi* (vysl. *bregenc* – v *bregenci*). K nim možno priradiť aj názvy *Linz* [*linc*] s lokálovým tvarom v *Linzi* [v *linci*] (porov. Pravidlá slovenského pravopisu, 2000) a *Bydgoszcz* [*bidgošč*] s lokálovým tvarom v *Bydgoszczi* [v *bidgošči*].

Do vyjdenia Pravidiel slovenského pravopisu v roku 1998 sa v kodifikačných príručkách lokálový tvar podstatného mena *aids* neuvádzal, nie je ani v prvom vydaní Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1991, ani v Krátkom slovníku slovenského jazyka (pozri 1. vyd. z r. 1987 či 4. vyd. z r. 2003). Poznajúc rozkolísanú jazykovú prax pri zaraďovaní podstatného mena *aids* ku skloňovaciemu vzoru a pri tvorení lokálového tvaru sa pri príprave druhého, doplneného a prepracovaného vydania Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1998 pri slove *aids* doplnil tvar lokálu podľa mäkkého skloňovacieho vzoru *stroj*, teda tvar *aidsi*, zaznačením lokálovej pádovej prípony *-i*. Sme toho názoru, že takéto riešenie je v súlade so zásadou, že zaraďovanie podstatných mien k jednotlivým skloňovacím vzorom ovplyvňuje zakončenie podstatného mena vo výslovnosti, ktorú prezentovala aj jedna zo základných kodifikačných príručiek, a to Morfológia slovenského

jazyka. Napokon možno ešte spomenúť, že lokálový tvar *o aidsi* sa uvádza aj v novom Slovníku súčasného slovenského jazyka z r. 2006 nielen v záhlaví hesla v podobe *L -si*, ale je doložený aj ilustračným dokladom z tlače (*Štatistiky o aidsi*).

Rovnako ako všeobecné podstatné meno *aids* [*aic*] je v písomnej podobe zakončené aj vlastné meno *Leeds* (názov mesta ležiaceho v severozápadnom Anglicku), ktoré sa vyslovuje so spoluhláskou *c*, teda [*lic*] (porov. Ološtiak – Bilá – Timková, 2006, s. 221). Aj pri tomto názve je v jazykovej praxi nejednotné používanie lokálového tvaru. Popri písomnej podobe *v Leedsi* stretáme sa aj s podobou *v Leedse*. Túto nejednotnosť pri používaní lokálového tvaru si možno vysvetliť okrem iného aj tým, že v niektorých príručkách sa nezaznačuje výslovnosť názvu *Leeds* so spoluhláskou *c* na konci – [*lic*], ale výslovnosť [*lidz*]. Tak je to napríklad v Malej slovenskej encyklopédii Beliana (1993). Pravda, takáto výslovnosť nerešpektuje zásadu platnú v spisovnej slovenčine, že znelé *dz* nemôže byť vo výslovnosti na konci slova. Napokon *dz* sa nevyslovuje ani v genitíve či datíve v tvare *Leedsu* [**lidzu*], ani v inštrumentáli v tvare *Leedsom* [**lidzom*]. A s takouto výslovnosťou sme sa ani nestretli. Skôr sa môžeme stretnúť s výslovnosťou [*lits*], [*litsu*], [*litsom*], t. j. nie so spoluhláskou *c*, ale so skupinou spoluhlások *ts*, teda s tzv. písmenkovou výslovnosťou. Táto okolnosť môže ovplyvňovať aj uplatňovanie lokálového tvaru v podobe *v Leedse*, vo výslovnosti [*v litse*].

Podobný stav z hľadiska výslovnosti sme postrehli aj pri používaní slova *aids*, ktoré – ako sme to už naznačili na začiatku pri lokálovom tvare – niektorí používatelia vyslovujú [**aits*] a potom aj *aidsu* [**aitsu*], *aidsom* [**aitsom*], z čoho logicky vyplýva aj lokálový tvar *o aidse* [**o aitse*]. Takáto písmenková výslovnosť však nerešpektuje výslovnostné zásady platné v spisovnej slovenčine. Podľa nášho názoru riešenie uplatnené v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1998 a 2000, teda uvádzať pri slove *aids* lokálový tvar s príponou *-i* (*o iadsi*) je vecne odôvodnené a v súlade so všeobecnými zásadami pri zaraďovaní prevzatých podstatných mien a cudzích názvov k jednotlivým skloňovacím vzorom.

LITERATÚRA

DVONČ, Ladislav: O skloňovaní a pravopise niektorých cudzích podstatných mien v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1975, roč. 40, č. 3, s. 163 – 173.

- KAČALA, Ján: Nové slovo *aids* v slovenčine. In: Kultúra slova, 1988, roč. 22, č. 5, s. 182 – 183.
- KAČALA, Ján: Širokoplecí – gen. širokoplecieho. In: Kultúra slova, 2007, roč. 41, č. 1, s. 8 – 11.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda. 1. vyd. 1987. 592 s.; 4. vyd. 2003. 988 s.
- Malá slovenská encyklopédia – Beliana. Bratislava: Encyklopedický ústav Slovenskej akadémie vied – Goldpress Publishers 1993. 822 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.
- OLOŠTIAK, M. – BILÁ, Magdaléna – TIMKOVÁ, Renáta: Slovník anglických vlastných mien v slovenčine. Bratislava: Kniha – spoločník 2006. 368 s.
- PAULINY, Eugen: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 324 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1991. 536 s.; 2., doplnené a prepracované vyd. 1998. 574 s.; 3., upravené a doplnené vyd. 592 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Označovanie červenej farby (2)

IVETA VALENTOVÁ

Substantívum *šarlát* alebo *škarlát* je názov červenej alebo purpurovočervenej farby, ktorá sa získavala z krvi pravdepodobne slimáka z čeľade purpurovky (Purpura): z *krwi morskeho bodlaweho slimaka sskarlat se prawj a dela* (KoB 1666), *bodlawy morsky hlemyzd dawa ssarlat* (OP 1685); *purpura: morsky slimák, s kterého krwu ssarlát bárwá; murex: morsky slimak, s kterho krwu ssarlat barwa; ostrifer: morske slimaki plodjcy et ssarlat prinassagjcy* (KS 1763). Slovo *šarlát* sa k nám dostalo zo strednej hornej nemčiny zo slova *scharlāt* alebo z poľského *szkarlāt*. Podobné slová, ako napr. aj nemecké *Scharlach*, sú v európskom kontexte časté, vznikli zo základného latinského slova *scarlātum*, ktoré pochádza asi z Orientu (Machek, 1968). *Šarlach* je nielen lekársky názov pre nákazlivú chorobu, ale aj pre červenú farbu.

Druhý význam substantíva *šarlát* je „jemná, drahocenná bavlnená tkanina, obyčajne purpurovočervenej farby“, ale aj „drahocenný odev alebo rúcho ušité z tejto tkaniny“. Porovnaj: *kral kmentem, sskarlatem a karmazy-nem priodenj* (KoB 1666); *(boháč) hodowal na kazdy den skwostne, oblekal se w ssarlat a w kment* (SK 1697); *co jsu sskarlaty a jinsse druhe sukna, wlna a srst, co gest hedbab, len slina cerwyka jakzto pawucina pawukowa* (PW 1752); *tyto šaty najvyššieho kňaza židovského záležaly zo zlata, hyacintu a šarlátu* (Radlinszky, Poklady I, 2, 1849).

V Kamaldulskom slovníku (1763) sa spomína ešte *šarlát* s významom „karmazínové drievko“: *ilex aqvifolia: karmazyn drewko, ssarlat*. Ide o botanický názov duba kermesového (*Quercus coccifera*).

Adjektíva *šarlátový*, *škarlátový* alebo *šarlátny* sa používali vo význame „červený alebo purpurovočervený“: *koberecz sskarlatowy* (Klobušnice 1670), *conchyliatus: ssarlatna barwa* (WU 1750), *to Hisspany zowu more*

Wermeitske, Latiny Cerwene aneb Eritregske, muze se gmenowat gesste sskarlatowe, pretože ge barwy welice cerwene (KCS 18. st.), *sukeň mala čarnu a na nej škarlatni šurcik* (Chminianske Jakubovany), ale aj „týkajúci sa spomínanej látky alebo odevu“: *urozenemu panu Okoličanskemu geneho neglepseho kone z ssablow pozlatitow, y s palosem stribrnyim, k tomu gednu wrchnu menteku sskarlatowu cerwenu porucam* (Smrečany 1603), *ssarlatowy plasst* (DuR 1719). Existuje aj príslovka *šarlátovo*.

Farbiar, ktorý farbil červenou, šarlátovou farbou, sa nazýval *šarlátnik*, žena *šarlátnička*: *confechor purpurae: ssarlatnjik; purpurarius: ssarlatnjik; tinctor purpurae: ssarlatnjik, namacac ssarlatu* (KS 1763), *zena nektera mennen Lydia, ssarlatnjicka z mesta thyatyrenskeho* (KB 1757).

Adjektívum *purpurový* je odvodené od substantíva *purpur*, čo znamená „sýtočervené farbivo s fialovým odtieňom; takáto farba, nach“ (KSSJ 2003), ktoré sa v stredoveku vyrábalo z morských živočíchov (SSJ 1963), alebo „látka sýtočervenej farby, purpurom zafarbená látka“, ktorá sa stala znakom hodnosti, preto sa z nej vyrábali odevy pre vysokopostavených ľudí – kráľov, cirkevných hodnostárov (*kráľovský plášť z purpuru, purpurové rúcho*). *Purpur* je celoeurópske slovo, ktoré vzniklo z latinského *purpura*. Do českého jazyka sa dostalo cez nemecké slovo *Purpur*, ale napr. do poľštiny, kde má tvar *purpura*, prešlo priamo z latinčiny. Pôvodne ide o semitské slovo, ktoré sa do latinčiny dostalo cez gréčtinu. V slovenskom, českom, ruskom, ukrajinskom a bulharskom jazyku má tvar *purpur* (Machek, 1968).

Latinský názov morského slimáka *purpur* mohol vychádzať napr. z červenkastého sfarbenia, a preto aj názov *purpurové sskořápky* z diela J. Torkosa (TT 1745) môže mať význam „červené škrupek“, ale pravdepodobnejšie názov tohto mäkkýša vychádza z toho, že sa z jeho krvi získavala červená (šarlátová) farba.

Purpurový môže mať význam „sýtočervený s fialovým odtieňom, príp. červenofialový“, ale aj „prirodzene červený“. V biológii sú známe *purpurové baktérie*, ktoré vytvárajú purpurové farbivo. Používa sa aj príslovka *purpurovo*. *Purpurín* je chemický termín a znamená „druh červeného farbiva na textilie vyrobeného z antracénu“. V lekárstve je známy termín *purpura* – mnohonásobné bodkovité krvácanie.

Karmazín je celoeurópske slovo, ktorého prameňom je arabské slovo *qirmizī* (šarlátový), ktoré vzniklo zo staroindického *kṛmi-*, indoeuróp-

sky *kurmi-s, čo v slovanských jazykoch znamenalo *čъртънъ* (červený). V praslovančine základné slovo *čъртъ* zmenilo vplyvom slovesa *čървити* (hmýriť sa) svoju podobu na *čървъ* (Machek, 1968), čím sme sa znovu dostali k chrobákovi *červcovi*, respektíve k vysušených samičkám *červca nopálového*, z ktorých sa získavalo červené farbivo nazývané *karmazín*. V lekárnictve sa napr. u nás používal termín *karmažínové jahody: granum plicis aqvifoliae: karmažynové gahody* (KS 1763), čo znamená „usmrtené samičky červca, z ktorých sa získavalo červené farbivo kermeš“. V nárečiach *karmzín* alebo *karmažín* má hlavne význam „sýtočervená farba“: *takí bou červeni ako karmažín* (Tisovec). *Karmazínový* teda môže byť synonymum k adjektívu *červený*.

Karmazín sa nazýval od 16. st. druh tkaniny, takže *karmazínový* môže znamenať aj týkajúci sa tejto tkaniny. Používa sa aj v iných slovanských jazykoch, v slovenčine, v ruštine a v ukrajinčine má podobu *karmazín*, v poľštine *karmazyn*, v slovinčine *karmezin*. Dnes sa používa *karmazín* vo význame „druh sýtočerveného farbiva“, *karmazínový* znamená „sýtočervený“. Z arabčiny sa k nám toto slovo dostalo cez taliančinu. Výrazmi *karmazín*, *karmažín* sa u nás v minulosti označovala nielen drahá tkanina obyčajne červenej farby: *kmentem a karmazynem pryodenj* (KoB 1666), ale v lexikalizovanom spojení *karmažín drievko* ide o botanický názov duba kermesového (*Quercus coccifera*): *ilex aqvifolia: karmazyn drewko, ssarlat* (KS 1763).

Karmažinom nazývali aj *kordován* – jemne vypracovanú koziu kožu: *coium carmasinum: karmažín* (LD 18. st.) alebo kožu karmínovočervenej farby: *šili zmo kožuchi, kerie zmo opšivali karmažinom* (Klenovec); *drevienka, červenej karmažín okolo vibitej* (Dačov Lom). Z toho vyplýva, že aj adjektíva *karmazínový* a *karmazínsky* mali význam jednak „červený“ alebo „karmínovočervený“: *(látka) karmazínskeg farby* (Nitra 1686), *karmažínskeg farby plást* (WP 1768), *jazdec karmažínovým stuhlom prepásaný* (Sládkovič, Svätomartiniada, 1861), ale aj „kordovánový“: *crievičky karmažínske* (RL 16. st.), *dva pary karmazynowich czižiem* (Necpaly 1673), *karwasse karmažinowye* (Krupina 1721), prípadne týkajúci sa tejto kože.

Karmazínka sa zriedkavo volala v nárečiach karmínovočervená ruža: *u susedov mali karmazínki* (Bánovce nad Bebravou).

Karmín je takisto celoeurópske slovo, príbuzné so slovom *karmazín*. Zakončenie *-mín* vzniklo skrížením so slovom *minium*, lat. *minium* (Machek,

1968). *Karmín* sa nazýva červené farbivo: *s lícom, jasným karmínom zbarveným* (Orol VI, 1875). Adjektívum *karmínový* má význam „červený“: *prudko bolo dotknúť sa karmínových úst Ludmili* (J. M. Hurban, Nitra III., 1846). Keďže substantíva *karmín* a *karmazín* sú príbuzné, aj *karmín* môže označovať nielen „prirodzene červenú farbu“, ale aj „sýtočervenú farbu“, takže *karmínový* môže mať aj význam „sýtočervený“. V slovníkoch je *karmín* charakterizovaný ako „jasnočervené farbivo živočíšneho pôvodu; jasnočervená farba“ alebo „jasnočervená farba z červca alebo umelo vyrobená“. Adjektívum *karmínovočervený* má význam „sýtočervený“ alebo „jasnočervený“, príp. „červený ako karmín“.

Kermeš je takisto slovo arabského pôvodu ako karmazín. *Kermešom* sa nazývajú zaschnuté samičky červca dubového (*Kermes quercus*), synonymne nazývaného aj klenutec dubový, ktorý je z rodu *Kermes* a podradu červce Coccoidea. Aj druh červca nopálového (*Coccus carti*) sa nazýva červec kermesový (*Coccus inteclorius*). Usušené samičky červca dubového a rovnako i usušené samičky červca nopálového sa uvádzajú v rôznych prameňoch ako zdroj na výrobu červeného farbiva karmazínu, ktoré sa využívalo predovšetkým v textilnom priemysle. Z našej minulosti máme doklad na význam z farmácie, kde *kermeš* označuje uvedené zaschnuté samičky červca dubového, ale len v spojení *kovný kermeš*, čo znamená „oxisulfid antimónitý“: *kowného kermežu neb kartuzyánskeho prássku dozys* (TZ 1788). *Kermešom* sa nazývajú aj rastlinné bobule líčidla amerického, z ktorých sa tiež vyrába červené farbivo, ale pre potravinársky priemysel.

Adjektívum *kermešový* môže znamenať „týkajúci sa samičiek červca dubového“, ale aj „červený“. Usušené samičky červca dubového sa nazývali aj *kermešinske jahôdky*: *sstiawa z kermesinských gahaudek* (TT 1745).

Homonymné substantívum *kermeš* vo význame „hostina po pohrebe, kar alebo hody spojené so zábavou“ je nemeckého pôvodu. U nás aj vo variantoch *kiermaš*, *karmeš* sa chápano ako „hody spojené s ľudovou zábavou vo výročný deň patróna chrámu“ a používalo sa hlavne na východe Slovenska: *mordir w kiermasu zabil pacholka* (Bardejov 1643); *karmess pri poswyacany chramuw* (KoB 1666); *strogila sem se na kermess* (s. l. 18. st.); *u nas kermež na svatého Michala* (Kendice); *u naz na svatu Anu kermeš* (Dlhá Lúka).

Adjektívum *rumenný*, ktoré má takisto význam „červený“, vzniklo z praslovanského slova *ruměnъ*. Pri charakteristike farby tváre má význam

„zdravo červený“. Odvodeniny *rumenec*, *rumeň*, po česky *ruměnc* podľa Machka (1968) nie sú doložené v staršom období, ich knižné používanie je prebraté z poľského *rumienec* alebo z ruského *rumjānc* a pravdepodobne sem patrí aj východočeské prirovnanie *je jako rmíně*, čo znamená „pekna, ružová“.

Substantívum *rumelka* je južnoslovanského pôvodu a okrem významu „jasnočervený farebný oddtieň“, *rumelkový* potom znamená „jasnočervený, majúci farbu rumelky“, v mineralógii má aj význam „červený ortuťnatý nerast, surovina, z ktorej sa získava ortuť, cinabarit“ alebo „prirodzený anorganický svetločervený pigment“.

Adjektívum *rudý* vzniklo z praslovanského slova *rudъ*. V češtine sa používa vo význame „červený“, ale nájdeme ho aj v ruských dialektoch (*rudój*), v ukrajinčine (*rudýj*), v poľštine (*rudý*), v srbčine, v chorvátčine, v bulharčine a v slovinčine (*rud*) (Machek, 1968). V našom jazyku sa dnes už nepoužíva, v minulosti sa používalo zväčša len knižne: *fulvus: rudý* (PD 18. st.); (*starý Tur*) *zatriasol plášťom rudým* (Sládkovič, Svätomartiniada, 1861); *bolo to svetlo červenožlté, najskôr rudý odlesk požiaru* (Orol VI, 1875). V minulosti sa používali aj výrazy *rudka* a deminutívny tvar *rudečka* vo význame „červená hliníková farba“: *rubrica fabrilis: rudka* (VTL 1679), *raudusculum: rudka, rudečka* (KS 1763), alebo ojedinele knižne *rudost'* vo význame „červeň“: *čo sa to tam teda svieti, z biela v rudost' prelieva* (Sokol VI, 1867). Na Slovensku existujú aj dediny s názvom *Rudina*, *Rudinka*, *Rudník*, ale napr. aj potoky *Rudava* a *Rudavka*.

Rusý má význam „červenkastý“ a pochádza z praslovanského slova *rusъ*, ktoré má súvislosť s adjektívom *rudý*. Aj latinské *russus* znamená „červený“ (Machek, 1668). Vyskytuje sa aj v poľštine (*rusy*), v ukrajinčine (*rúsyj*), v ruštine (*rus, rúsyj*), v slovinčine, srbčine a chorvátčine (*rus*). Adjektívum *rusý* môže mať aj význam „zlatočervený, červenkastý“. Ide o knižné slovo, pričom v minulosti sa používalo len v spojitosti s vlasmi: *bíle tělo, černé oči, hladké ruce, rusé vlasy* (RL 1571); *rufi capili: rusé vlasy* (PD 1773).

Brunát je staročeské slovo, ktoré vzniklo so stredohornonemeckého slova *brunāt*, čo znamenalo „tkanina tmavej, hnedej farby“. Má však aj významy „súkno temnopurpurovej farby“, „červená farba tohto druhu“, ale aj „druh hrozna“ (Machek, 1968). K nám sa dostalo pravdepodobne z nemčiny, ale v minulosti sa skôr používalo adjektívum *brunátny* alebo *brunátový* vo vý-

zname „červený“ alebo „hnedý rozličných odtieňov, zväčša tmavých“: *ssuba z brunatneho damassku* (Parížovce 1564); *geden (prsteň) z brunatnym kamenem* (Praznov 1630); *žlutá aneb brunátna zem na barwenj súcy*; *violaceus: fialkowy, brunátowy* (KS 1763). Podľa posledného dokladu z Kamaldulského slovníka *brunátovy* môže mať aj význam „fialkový“ alebo „červenofialový“. *Brunátočervený* bol „červený rozličných odtieňov“: *brunátočervená bárwa, ssarlátowá, fialkowá bárwa* (KS 1763). Používala sa aj príslovka *brunátne: (poliam) kwetem brunatne swetlym* (HL 17. st.) a substantívum *brunátnost': koczurnyk ma kwety byle brunatnosty, prut temne brunatnosty* (HL 17. st.). Sloveso *zbrunátnieť* malo význam „sčervenieť“: *oni (vojaci) poličkovali swatu pannu Agatu, prečo naskrze zbrunátněla twár gegi* (WP 1768).

V súčasnosti adjektívum *brunátny* má význam „tmavočervený“ alebo „tmavohnedý“ a chápe sa ako knižné slovo. V šarišských nárečiach sa však používa: *su take brunatne, jak kebi jich z dimom očmudzel* (Veľký Šariš); *f tvari bul až barz brunatni a ket še napajedzil, ta dobre mu z nej kref ňešíkala* (Vít'az).

Nachový vo význame „červený“ je známe v češtine, odkiaľ sa dostalo aj k nám, ale používalo sa len knižne: *zapadajúce slnko lialo na tvár dievčatá náchové barvy* (Orol, roč. III., 1872). Vzniklo pravdepodobne z latinského *naccus, nachus*, čo bola špeciálna prikrývka na kone (Machek, 1968).

Cimazín, cimosom je slovo latinského pôvodu a označovalo druh jemného, obyčajne načerveno sfarbeného cudzozemského súkna: *1 l lakte czimason po 3 f* (Boca 1589). Adjektívum *cimazínový* malo význam „ušitý z tohto súkna“, napr.: *brunatna czimazinowa (sukňa)* (s. l. 1597), *červený doloman czimazinowy* (Zvolen 1645), ale podľa dokladov z Procopiusovho slovníka *Dictionarium slavico-latinum* z 18. st. *cymazýn – cochinella, color purpureus, cymazynový – cochinella tinctus, cymazynové saukno – pannus cochinella tinctus, purpureus* ide skôr o synonymum pre purpurovú, červenú farbu, takže *cimazínové súkno* znamená „súkno červenej farby“. Droga *cochinella* alebo *coccionella* je usušená oplodnená samička hmyzu *Dactylopus coccus*. Pravdepodobne ide o chrobáka červca nopálového (*Coccus carti*), z ktorého usušených samičiek sa červená farba vyrábala.

Substantívum *cinóber* sa k nám dostalo z nemeckého *Zimnober*, ktoré má pôvod cez latinčinu až v gréčtinne (*cinnabaris*) (Machek, 1968). Ide skôr o odborný termín z mineralógie, kde má význam „cinabarit“, ale často sa používa predovšetkým vo výtvarníctve vo význame „jasnočervená farba,

rumelka, mínium“. V minulosti sa substantíva *cinóber*, *cinóbr*, *cinabar*, *cinobrium* používali takisto na označenie jasnočervenej farby, mínia: *wecy kupowane k malowany organusu: cynobrium* (Zvolen 1643); *takowito oleg figuge cinober* (Och 17. st.); *minium: mjnium, cynobr* (ASI 1740); *cinnabaris: drakowá kréw, czerwena bárwa, cynobr* (KS 1763); *osem lotu wosku s cinobrom zabarweneho* (PL 1787); ale aj na označenie sírnika ortutnatého.

Adjektívum *cinóberový* sa v spojitosti s červenou farbou používa v spojení *cinóberová červená* alebo *cinóberová červeň*.

Adjektíva *červený*, *rudý*, *rumenný*, *purpurový*, *šarlátový*, *kermešový*, *karmazínový*, *karmínový*, *cimazínový* a *brunátny* sú synonymá, ktoré označujú červenú farbu. Zväčša ide o prirodzenú, základnú červenú farbu, ale adjektíva *šarlátový*, *karmazínový*, *karmínový*, *purpurový* a *cimazínový* označujú aj sýtočervenú farbu alebo fialovočervenú farbu, adjektívum *brunátny* zase skôr tmavočervenú farbu, prípadne tmavohnedú. Zložené adjektíva *karmínovočervený* alebo *purpurovočervený* majú význam „sýtočervený“, prípadne „jasnočervený“. Praslovanský pôvod majú len adjektíva *červený*, *rudý*, *rusý* a *rumenný*. Adjektíva *nachový*, *purpurový*, *cimazínový* a *šarlátový* sú latinského pôvodu, *cinóberový* gréckeho pôvodu, pri pátraní po pôvode adjektíva *šarlátový* treba zísť až do Orientu. Arabský pôvod zase majú adjektíva *karmazínový*, *karmínový* a *kermešový*. Za adjektívom *brunátny* treba hľadať nemecký pôvod, prípadne podľa Historického slovníka slovenského jazyka až francúzsky pôvod. Najviac sa v súčasnosti používa adjektívum *červený*, menej adjektíva *purpurový*, *karmínový*, *šarlátový*, na okraji slovnej zásoby ostalo adjektívum *brunátny*. Niektoré z nich občas prežívajú renesanciu, napr. v názvoch filmov *Purpurové rieky* či *Šarlátové písmeno*. Adjektívum *rumenný* sa takisto bežne nepoužíva, ale hlavne výtvarníci často používajú substantívum *rumelka* ako názov červenej farby, podobne aj *cinóber* či spojenie *cinóberová červená* alebo *cinóberová červeň*. Adjektívum *nachový* k nám v minulosti prekázalo z češtiny, ale používalo sa len knižne. Význam adjektíva *rudý* je známy aj dnes, ale v slovenskom jazyku sa nepoužíva. Adjektívum *cimazínový* už možno nájsť len v Historickom slovníku slovenského jazyka.

Medzi druhotné chromatické adjektíva, ktoré označujú rôzne odtiene červenej farby, patria adjektíva odvodené od substantív označujúcich predmet, pre ktorý je daný odtieň charakteristický, tak napr. môže byť farba *tehlová*,

škoricová, krvavá, tisová, meďová, medená, ohnivá, paradajková, rajčinová, rajčiaková, mrkvová, muškátová, koralová, granátová, rubínová, pivonková, vínová, malinová, višňová, čerešňová, jahodová, cviklová a i., prípadne kompozitá *čerešňovočervená, rajčinočervená, zemitočervená* ap.

J. Škultéty (1979) medzi základné chromatické adjektíva zaraďuje okrem adjektíva *červený* aj *rudý, ryšavý, rysavý, rusý* a *hrdzavý*. Adjektívum *hrdzavý* (odvodené od substantíva *hrdza*) a adjektíva *ryšavý, rysavý* označujú skôr hnedočervený odtieň alebo hnedočervenú farbu. Adjektíva *ryšavý, rysavý* majú spojitosť s adjektívom *rusý*, vznikli z praslovanského slova *rystь*, pričom *y* je výsledok praslovanského expresívneho dlženia (Machek, 1968), a používajú sa predovšetkým na označenie červenkastej alebo hnedočervej farby vlasov alebo srsti. Dnes sa ako knižné pociťuje adjektívum *rysavý*, ale *Rysavú jalovicu* si iste každý pamätá zo školských lavíc.

Medzi ďalšie príbuzné farby k *červenej* by sme mohli priradiť napr. *bordovú* alebo *bordó, oranžovú* alebo *pomarančovú, ružovú* či *cyklámenovú* (svetlo ružovofialová).

LITERATÚRA A PRAMENE

BLAŽEK, L. – KUČERA, M. – SUCHÁR, A.: Atlas drog. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1957. 464 s.

FERIANC, Oskár a kol.: Slovenské mená hmyzu. Bratislava: Veda 1975. 308 s.

Historická a nárečová kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda, I. zv. A – J. 1991. 536 s.; 2. zv. K – N. 1992. 616 s.; 4. zv. P (poihrať sa – pytlovať). 1995. 583 s.; V. zv. R (rab) – Š (švrkotáť). 2000. 692 s.

IVANOVÁ – ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Slovník cudzích slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990. 944 s.

KONCOVÁ, Monika.: Lexikálno-kreatívny obraz zachytávajúci zmyslami zaznamenávané kvality. Bratislava 2000. Dizertačná práca.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.; 4. vyd. 2003. 985 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1968. 868 s.

Malá slovenská encyklopédia Beliana. Red. A. Procikova a kol. Bratislava: Encyklopedický ústav SAV – Goldpress Publishers 1993. 822 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. I. zv. 1959. 832 s.; III. zv. 1963. 912 s.

Slovník slovenských nárečí. I. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.

Synonymický slovník slovenského jazyka. Red. M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 2004. 998 s.

ŠKULTÉTY, Ján: Kapitoly z chromatickej terminológie slovenčiny a románskych jazykov. Bratislava: Univerzita Komenského 1979. 144 s.

SKRATKY

ASI – ADAMIŠ, P.: (Slovník latinsko-slovenský.) 1740. 117 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 711.

DuR – DUBNICZAY, Š.: Congruum colloquium. Pryslusné rozmlauwánj faráre katolíckeho z troma nowoewangeliky farnjky swými, totiž z politikem, z mėsstěnjnem a ze sedlákem důwěrně a pokogně včíněné. Trnava: Univ. tlač. 1719. 4. 260 s.

HL – (Herbár liptovský.) 17. st. 335 s. Rkp. v MTAK v Budapešti, sign. K 59.

KB – Swatė biblia slowénské aneb Pjsma swatého částka 1., která w sebe obsahuge Starého testamenta zákon a zákona historiú. 920 s. Částka 2., ktera w sebe obsahuge Prorokú, knihi Machabegské a celý Testament nowy. 600 s. (Lechnica alebo Červený Kláštor.) 1757–1759. Rkp. na rím. kat. farskom úrade v Ciferi.

KoA – KOMENSKÝ, J. A.: Ianua lingvae latinae resetata aurea sive seminarium lingvae latinae et scientiarum omnium. Levoča: L. Brewer 1649. (Slovenský rkp. preklad F. Buřovského z r. 1666 pripojený k jednotlivým stranám tlačou vydaného diela. (503 s.) V LAMS v Martine sign. B 529.

KCS – Kniha o celem swete zepsana. Wjpsanj aneb wiswetlenj geographicke wsseckeho sweta. 18. st. 686 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ 176.

KS – (Kamaldulský slovník.) Syllabus dictionarij latino-slavonicus... cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi et pronuciandi nonnullas voces in Orthographo Slavonico Idiomate, quod exemplis deducitur. 1763. 948 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 64.

LD – LATSNY, A.: Dictionarium cognationem seu convenientiam linguarum: Hungaricae et Slavicae exhibens pro nationalibus scholis Slavonicis adornatum. 1767 – 1797. (18. st.) 358 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 10.

Och – Opuscula artis chymicae. 17. st. 390 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Duod. Slav. 3.

OP – KOMENSKÝ, J. A.: Orbis sensualium pictus quadrilinguis. Hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum, pictura et nomenclaura Latina, Germanica, Hungarica et Bohemica. Levoča: S. Brewer 1685. 27, 313, 132 s. – Orbis sensualium scriptus. Svet widitedlni psany Jorius Darula, bonus homo Comitatis Turociensis. Levoča 1739. 152 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MI 691.

PD – PROCOPIUS, J.: Dictionarium slavico-latinum. 18. st. 605 s.; Vocabularium latino-slavonicum. 18. st. 207 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Fol. Boch. Slav. 6/I., 6/II.

PL – Poznamenánj vžitečného lekárstwy wubec pro domácy dobitek, statek ano tež hid k tomu tohože dobitku, statku a hidu potrebné wipsánj. B. Bystrica: J. J. Tumler 1787. 340. 26 s.

PW – Prawda wjry Krystoweg katolíckeg aneb wsseobecneg, obsahugjci w sobe summu sprawedliwého a spasytedlného včenj krestianského s wyswetleným včenj ninegssyho od sprawedliweg wiry odwazegicjého swetle a krátičko obsáhnutá a wssem dussného spasenj hledagjcým potrebná. Košice: Univ. tlač. 1752. 8. 383 s.

RL – Slovenská renesančná lutna. Antológia zo slovenskej renesančnej poézie. Red. J. Minárik. Bratislava: Tatran 1982. 464 s.

SK – SMRTNÍK, B.: Kunsst dobre vmriti aneb Sskola duchowny, w nizto každý wericý krestian včy se od zleho wystrihati a dobre činjti, aby mohl sstasliwe žjwe žjwot swüg dokonati. Trnava: Univ. tlač. 1697. 11. 401 s.

s. l. – sine loco, bez udania miesta.

TT – TORKOS, J.: Taxa pharmaceutica Posoniensis cum instructionibus pharmacopoeorum, chirurgorum et obstetricum speciali mandato excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarici assumta. Bratislava: M. M. Royer 1745. 6. 98 s.

VTL – Vocabularium trium lingvarum. Vokabular w nowě sprawný a rozssjřený. Žilina: E. Dádan 1679. 37 s.

WP – ILLÝSS, A.: Prjklad žiwota krestianského aneb zrcadlo, to gest Žiwot swatých. (Z maďarčiny preložil J. Valašík.) Trnava: Univ. tlač. 1768. 1060 s.

WU – WAGNER, F. P.: Universae phraseologiae latinae corpus. Trnava: Univ. tlač. 1750. 8, 1272. 48 s.

ROZLIČNOSTI

Obrátiť sa o pomoc?

V jednom obchodnom dome sa na pútači nachádzala okrem iného táto informácia: „*Obráťte sa o pomoc, ak chcete prestať fajčiť: Poradíte sa s vaším lekárom.*“ Zaujímavá štylizácia, ešte zaujímavejšia výpovedná hodnota.

V slovenčine používame spojenie *obrátiť sa na niekoho s niečím* a rovnako aj spojenie *požiadať niekoho o niečo*. Sloveso *obrátiť sa* podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2003) pripúšťa len spojenia podstatného mena v týchto pádoch: *obrátiť sa na niekoho/niečo*, *obrátiť sa od niekoho/niečoho*, *obrátiť sa k niekomu/niečomu*.

Podstatné meno *pomoc* v akuzatívne, teda spojenie *o pomoc*, stojí pri slovese *požiadať*, *požiadať o pomoc*.

V Slovenskom národnom korpuse sa spojenie *obrátiť sa o niečo* vyskytuje v 31 prípadoch.

Kolokácie (tvary slov, ktoré sa nachádzajú v bezprostrednej blízkosti vyhladávaného slova – v našom prípade slovesa *obrátiť*) tohto spojenia tvoria lemy (základné tvary slov) *pomoc* (20), *rada* (4), *stoosemdesiat (stupňov)* (2), *tristošesťdesiat (stupňov)* (1), *90 (stupňov)* (1), *výklad* (1), *sto (percent)* (1), jeden kolokačný výskyt je spôsobený chybou (*o chvíľu*).

Z uvedeného materiálu je zrejmé, že spojenie *obrátiť sa o stoosemdesiat stupňov* je utvorené korektné, ostatné kolokácie majú neštandardný kontextový charakter, ba pri počte výskytov 20 pri leme *pomoc* nemôžeme hovoriť o frekvenčnej hodnote postačujúcej na to, aby sme z nej uzatvorili isté lingvistické závery. Na druhej strane to však nie je ani zanedbateľná hodnota na to, aby sme sa nad ňou nepozastavili.

Korpusový materiál, odraz reálne fungujúceho jazyka v praxi, ponúka náhľad na tvorbu širších elíps a ich ekonomické používanie. Použitím výrazu *širšia elípsa* rozumieme vypustenie nielen niekoľkých slov, ale aj prípadné skrátenie/zrazenie časti vetnej konštrukcie. V našom prípade hovoríme

o vypustení objektu predikátu nasledujúcej vety a o kondenzácii parataktického súvetia na jednoduchú vetu. Pri počte 20 (v prípade lemy *pomoc*) môžeme uvažovať nielen o istej gramatickej a štylistickej negramotnosti používateľov jazyka, ale aj o tendencii prispôsobovať jazyk ekonomickému vyjadrovaniu aj na úkor porušenia zaužívaných konvencií a pravidiel v jazyku.

Encyklopédia jazykovedy (Bratislava, 1993, s. 246) hodnotí tento jav, kontamináciu, ako nesprávny, defektný. Zmiešaním dvoch foriem, ktoré mohli byť asociované buď tvarom, alebo významom, vznikajú logicky, štylisticky a významovo nesprávne spojenia. V prípade spojenia *obrátit' sa o niečo/pomoc* ide o zlúčenie dvoch spojení: *obrátit' sa na niekoho, požiadať (niekoho) o pomoc*. Rovnaká chyba vznikla aj pri ostatných neštandardne použitých spojeniach slovesa *obrátit' sa* a podstatného mena *rada* či *výklad*. Tieto substantíva sa spájajú so slovesom *požiadať o niečo (pomoc, radu, výklad)*, ktoré je väzobné práve so substantívami v lokáli. Potvrdil to aj materiál Slovenského národného korpusu, v ktorom sú výskyty jednotlivých lem v pomere: *požiadať o pomoc* (856), *radu* (139), *výklad* (25), resp. *žiadať o pomoc* (317), *radu* (51), *výklad* (7).

V prípade spomínaného pútača a textu na ňom si zrejme autor neuvedomil, že spojil dve nespojiteľné súvislosti. Tak vznikla zrazenina *Obrátit' sa o pomoc*. Jednou z korektných formulácií by teda mohla byť napríklad veta *Obráťte sa na lekára a požiadajte ho o pomoc...* Spoločne však môžeme uvažovať, odhliadnuc od rigorózných náhľadov, o dynamických tendenciách v jazyku, ktoré sa kreujú aj na základe ekonomického vyjadrovania používateľov jazyka. Prípad *obrátit' sa o pomoc* môže byť o pár rokov jedným z nich.

Katarína Gajdošová

LITERATÚRA

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red.: J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

Slovenský národný korpus. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>

Pene alebo cestoviny?

V jedálnych lístkoch mnohých reštaurácií nájdeme populárne talianske cestovinové jedlo pod názvom *penne* alebo *pene*. Čo je vlastne správne? Odpoveď je jednoduchá: v originálnej taliančine sa uvedené jedlo volá *penne* pravdepodobne podľa rúrkovitého tvaru cestovín. *Penna* znamená *pero* (vtáčie aj na písanie), *penne* je plurál. Slovo pochádza z rovnomenného latinského slova *penna*, v staršej forme *pesna*.

Zjednodušenie zdvojenej spoluhlásky nemá opodstatnenie, skupina *-nn-* je v slovenčine bez problémov vysloviteľná (*Anna, činný, vonný...*). Slovo *penne* sa v slovenčine väčšinou používa ako nesklonné, buď ako pomnožné podstatné meno, alebo ako podstatné meno s významom hromadnosti (singulár ako názov jedného kúska cestoviny používajú asi iba znalci talianskeho jazyka).

Používanie nesprávnej podoby *pene* má zaujímavý efekt: slovo *pene* v taliančine existuje, môže znamenať (dost' zriedkavo používaný) plurál od slova *pena* (bolesť), z latinského *poena*, a to z gréckeho *ποινή*. Okrem toho však slovo *pene* znamená aj penis – z latinského akuzatívu *penem* (v nominatívne *penis*¹). Pri takejto zámene talianski návštevníci slovenských stravovacích zariadení majú bezpochyby postarané o zábavné lingvistické obohatenie svojich kulinárskych zážitkov, ale my by sme predsa len odporúčali používať správny originálny tvar *penne*.

Radovan Garabík

¹ Podobný vývoj latinských slov nie je zriedkavý, ako príklad môžeme uviesť *panis/panem* → *pane* (chlieb) alebo *canis/canem* → *cane* (pes).

SPRÁVY A POSUDKY

Zdravica na sedemdesiatku profesora Jána Kačalu

Do kruhu staršej generácie slovenských jazykovedcov vstupuje tohto roku univ. prof. Ján Kačala, DrSc. (nar. 8. 4. 1937 v Dobšinej), člen redakčnej rady nášho časopisu. Celé dve desaťročia držal v Kultúre slova aj šéfredaktorskú taktovku, ktorú prevzal po Dr. G. Horákovi. Na vedeckú dráhu nastúpil po päťročnom pôsobení v Pezinku v školských službách, začínal tam ako stredoškolský profesor (1958 – 1963). V tom je podobný svojmu školiteľovi profesorovi Ružičkovi a ďalším jazykovedcom – J. Oravcovi, G. Horákovi a i. –, ktorí svoje životné poslanie takisto začínali plniť za školskou katedrou. Po stredoškolskom prológu prechádza na jazykovedné pracovisko do Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV v Bratislave. Jeho pôsobnosť je tu ohraničená rokmi 1963 až 1992. V tomto časovom rozpätí zastával funkciu vedeckého tajomníka ústavu (1963 – 1964), vedúceho oddelenia jazykovej kultúry (1971 – 1981) a aj funkciu riaditeľa ústavu (1981 – 1991). V zmenených spoločensko-politických podmienkach po tzv. nežnej revolúcii z Jazykovedného ústavu odchádza a vracia sa späť do školských služieb znova za katedru, teraz však ako vysokoškolský pedagóg (od roku 1993 ako docent a od roku 1997 ako profesor) na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a potom na Univerzite sv. Cyrila a Metoda v Trnave, kde pôsobí dodnes. K tejto silno kondenzovanej skratke životopisných dát je potrebné dodať, že vedecké hodnosti J. Kačala získal počas pôsobenia na akademickom jazykovednom pracovisku.

Prvá Kačalova vedecká práca, monografia *Doplnok v slovenčine* (1971), a potom aj monografia *Sloveso a sémantická štruktúra vety* (1989) jasne signalizujú, že jeho hlavným bádateľským poľom je syntax. O druhej z nich odborná kritika konštatuje, že patrí „k najzákladnejším dielam slovenskej jazykovedy posledných rokov“ (V. Blanár) a že v rámci systémovej lingvis-

tiky „je jej prínos nesporný“ (J. Dolník). Pokiaľ ide o syntax ako centrum Kačalovho bádateľského záujmu, je to síce tak, ale neznamená to, že iným disciplinám nevenoval, resp. nevenuje nijakú pozornosť. J. Kačala je aj lexicograf a veľkú pozornosť dlhodobo venuje teórii jazykovej kultúry a kultúre slovenského slova v živej jazykovej praxi. V tejto súvislosti treba uviesť jeho spoluautorstvo na *Slovníku slovenského jazyka*, *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (je aj jeho hlavným redaktorom a spoluautorom koncepcie) a jeho významný vklad do prípravy *Pravidiel slovenského pravopisu* (1. vydanie vyšlo r. 1991).

Počas pôsobenia na univerzite J. Kačala dokresľoval svoj bibliografický portrét ďalšími knižnými titulmi. Patrí medzi ne napr. publikácia *Návrat ku koreňom* (1994), *Spisovná slovenčina v 20. storočí* (r. 1997 prvé vydanie, v roku 2001 vyšlo 2. vydanie, čo je na naše pomery výnimočné a samo osebe potvrdzuje aktuálnosť publikácie o vývine slovenčiny v minulom storočí), *Kultúrne rozmery jazyka* (1997), *Slovenčina v literárnej praxi* (2006 – správu o nej priniesla aj Kultúra slova). Z publikačnej činnosti nemožno vynechať ani viacero štúdií a článkov v jazykovedných časopisoch a zborníkoch, ani príspevky o slovenskom jazyku a jazykovede v nejazykovedných časopisoch. S jeho menom sa sporadicky možno stretnúť na stránkach Slovenských pohľadov a vcelku pravidelne v Literárnom týždenníku. Priestor v nejazykovednej tlači zaplňa všeobecnými úvahami o jazyku, článkami o významných osobnostiach slovenskej jazykovedy, charakteristikami jazykovej situácie v Slovenskej republike a poskytuje v nich aj novinárske rozhovory (interview). V jednom rozhovore odpovedal opytujúcej na otázku, čo rozumie jazykovým imperializmom, a na nekvalifikovaný názor, že slovenčina je „na takéto triky krátka“ – šlo o skratku *4U* – *For you* a jej nepreložiteľnosť do slovenčiny. V odpovedi konštatoval, že „samému jazyku nemožno prisúdiť imperializmus. Imperiálne tendencie môžu mať iba nositelia jazyka – či už rodní, alebo prispôbení... čo ochotne podliehajú cudzím záujmom a konajú nadprácu... – platení aj neplatení –, a tým ponížujú nielen seba, ale aj príslušníkov daného spoločenstva“ (Literárny týždenník 11. apríla 2002, s. 9). Na názor, že slovenčina je na isté veci krátka, zaznela táto jednoznačná odpoveď: „Tak ako je mechanicky nepretransferovateľná do iných jazykov anglická skratka *4U*, rovnako nemožno do angličtiny previesť jazykové hry z iných jazykov. Ako by si asi v angličtine poradili

povedzme s východoslovenským žartovným hľadáním pôvodu názvu *Tatry* v podobe odpovede *ta jeden, ta dva, ta tri (TA3)*? Jazyky nevznikali a nevyvíjali sa na to, aby jeden víťazil nad iným“ (tamže).

Okrem rozsiahlej publikačnej činnosti poukazujú na vysokú angažovanosť J. Kačalu za rozvoj slovenskej jazykovedy a za zvyšovanie jazykovej kultúry spisovnej slovenčiny aj jeho funkcie v rozličných komisiách – domácich aj medzinárodných. Encyklopédia jazykovedy (1993) ich uvádza desať.

Z predchádzajúceho, hoci úsporného náčrtu publikačnej činnosti a ďalších aktivít vidieť, že jubilant cieľavedome rozmnožoval zhora dané talenty a darovaný čas systematicky a usilovne využíval na zhromažďovanie a usúvzťažňovanie poznatkov o predmete svojho bádateľského záujmu a na jeho kultivovanie, obranu aj ochranu. Keď sa obzrie dozadu a zráta prežitú dni, azda ani nenájde medzi nimi také, o ktorých by s ľútosťou a sebaobviňovaním musel vyriechnúť klasické *diem perdidit* – *zmránil som (tento) deň*. Každý deň sa trpezlivou prácou znova a znova hlásil k slovenčine, ktorú vnímal – ako to sám vyslovil – nielen ako objekt výskumu, ale aj ako „zrkadlo národného ducha a národnej histórie“, ako posolstvo „o myslení, čítaní a skutočnom živote Slovákov“ (Chvála slovenčiny, 1998, s. 164). Slovenský jazyk, slovenčina predstavuje J. Kačalovi neoceniteľnú a nezastupiteľnú duchovnú hodnotu. Poukazujú na to okrem iného viaceré eseje v knižke *Kultúrne rozmery jazyka*, v ktorých je axiologický aspekt integrálnou súčasťou textu neraz vyjadrený *expressis verbis*. V situácii, v ktorej sa značná časť pospolitosti dychtivo upriamuje na materiálne hodnoty, vyzdvihovanie jazyka ako hodnoty je „úprimný hlas Jána Kačalu o ľudskej reči a na jej pozadí o národnom jazyku tichou výzvou na rozmýšľanie“ (J. Sabol). O čom? O hodnotách a „hodnotách“.

Slovenský jazykový zákon ustanovuje, že štát sa má starať o vedecký výskum štátneho jazyka, o výskum miestnych nárečí, o kodifikáciu štátneho jazyka a zvyšovanie jeho kultúry. V intenciách našej duchovnej (kresťanskej) tradície jubilant si zákony ctí a zachováva ich. Výnimkou nie je ani zákon o štátnom jazyku. Zachováva ho do poslednej bodky a navyše ako predstaviteľ systémovej lingvistiky (vo vedeckom výskume rešpektuje axiómu, že jazyk je systém systémov) vynakladá veľa úsilia, aby ho zachovávali všetci nositelia slovenského jazyka, na prvom mieste takí, čo účinkujú verejne a majú byť vzorom jazykového správania.

Jazykovedné dielo Jána Kačalu vzbudzuje úctu rozsahom aj celospoločenskou závažnosťou. Pri vzácnom životnom jubileu mu želáme, aby v ňom úspešne pokračoval aj v nasledujúcich rokoch. Aby tak bolo, želáme mu dobré zdravie, vďačne naň pripíjame dobrým pezinským a ochotne sa pripájame k tým, čo mu na významné životné jubileum zaspievajú Živio, živio, živio...

Ivan Masár

Jazyková príručka vyvolávajúca otázky

[RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária – SKLADANÁ, Jana: Príručka slovenského pravopisu pre školy a prax. Bratislava: Agentúra Cesty, s. r. o., 2005. 672 s.]

V dvadsiatom storočí bola na Slovensku tradícia vydávať okrem učebníc a gramatík aj jazykové príručky, ktorých cieľom bolo sprístupniť najširšej verejnosti základné poznatky o slovenskom spisovnom jazyku a o jednotlivých jazykových rovinách tak, aby používatelia slovenčiny mohli dobre zvládnuť komunikáciu v ústnej, ale najmä v písomnej forme. Jazykové príručky s takýmto zameraním sa zvyčajne rozčleňovali na dve časti, na výkladovú časť a na slovníkovú časť. Prvou takouto príručkou bola *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* od Samuela Cambela (1. vydanie vyšlo v roku 1902, 2. a 3. vydanie po autorovej smrti v rokoch 1915 a 1919 zásluhou Jozefa Škultétyho). S. Cambel v Predmluve svojej príručky píše: „*Rukoväť*“ je pre takých, ktorí vedľa po slovensky rozprávajú a chcú vedieť písať. Cambelovu príručku v roku 1931 vystriedali oficiálne *Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom*, ktoré pripravila pravopisná komisia Matice slovenskej pod vedením českého profesora Václava Vážneho. Tie sa stali základnou kodifikačnou príručkou v tridsiatych rokoch 20. storočia. V roku 1940 vyšli nové *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom* ako základná kodifikačná príručka, ktoré takisto pripravila pravopisná komisia Matice slovenskej a v ktorých sa odstránili deformácie vnesené V. Vážnym do predchádzajúceho vydania Pravidiel slovenského pravo-

pisu, pričom pred ich vydaním sa o návrhoch pravopisnej komisie rokovalo na zasadnutiach Jazykového odboru Matice slovenskej. Za obidve kodifikačné príručky sa postavil aj štátny orgán, Ministerstvo školstva a národnej osvety, ktorý schválil ich text, aby sa príručky stali záväznými pri vyučovaní v školách a pri používaní slovenčiny v štátnej správe. V roku 1953 vyšli *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*, ktoré pripravila Komisia pre vypracovanie nového vydania Pravidiel slovenského pravopisu (ďalej PSP) vymenovaná Zborom povereníkov, a text PSP schválila Komisia pre záverečnú úpravu Pravidiel slovenského pravopisu takisto vymenovaná Zborom povereníkov. Tieto PSP vyšli do roku 1971 ešte v ďalších desiatich vydaniach. V roku 1991 vyšli nové *Pravidlá slovenského pravopisu*, ktoré pripravila pravopisná komisia Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV, a informáciu o nich v roku 1989 prerokovalo Predsedníctvo Slovenskej akadémie vied, Predsedníctvo Slovenskej národnej rady a po dohode predstaviteľov SAV a Ministerstva školstva, mládeže a športu SR tieto PSP platili ako školská príručka pre žiakov a študentov. Tým sa odstránila „istá dvojkolajnosť pri vyučovaní pravopisu v škole“ (s. 16 PSP z r. 1991). PSP z roku 1991, ktoré mali oproti predchádzajúcim PSP zmenenú koncepciu, vyšli ešte v ďalších dvoch vydaniach, a to v rokoch 1998 a 2000, pričom v súlade s § 2 ods. 2 zákona č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky ich Ministerstvo kultúry SR vyhlásilo za jednu zo základných kodifikačných príručiek zahŕňajúcich opis kodifikovanej podoby štátneho jazyka Slovenskej republiky.

Okrem PSP ako oficiálnych kodifikačných príručiek v oblasti pravopisu (v predchádzajúcich sériách aj v ďalších oblastiach), ktoré vždy pripravovala pravopisná komisia relevantných inštitúcií a za ktoré sa postavil aj štátny orgán, vychádzali aj iné príručky s pravopisnou problematikou. Z nich treba osobitne spomenúť *Praktickú príručku slovenského pravopisu* od A. Zaunera (1. vyd. z r. 1940), ktorú schválilo Ministerstvo školstva a národnej osvety ako učebnú pomôcku pre meštianske školy. Vydanie Zaunerovej *Praktickej príručky slovenského pravopisu* z roku 1956, ktoré sa podstatne rozšírilo a doplnilo, recenzovali J. Horecký a J. Oravec (príručka vyšla ešte v ďalších vydaniach v r. 1958, 1966 a 1973). Táto príručka bola veľmi obľúbená najmä medzi redaktormi a novinármi. V roku 1973 J. Oravec a V. Laca vydali v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve *Príručku slovenského*

pravopisu pre školy, ktorú Ministerstvo školstva SSR schválilo ako príručku slovenského pravopisu pre žiakov škôl I. a II. cyklu (príručka vyšla do r. 1988 ešte v ďalších desiatich vydaniach) a ktorú recenzovali J. Horecký, J. Janek, J. Melichar a A. Pochylý.

Ako zo stručného prehľadu vidieť, jazykové príručky určené školám a najširšej verejnosti vždy posudzovala osobitná komisia alebo aspoň recenzenti spĺňajúci najvyššie odborné kritériá. Táto zásada sa porušila pri publikácii *Príručka slovenského pravopisu pre školy a prax*, ktorú v lete roku 2005 vydali v nakladateľstve Agentúra Cesty, s. r. o., traja vysokoškolskí pedagógovia (v tom čase dvaja z nich boli okrem toho aj pracovníkmi Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV) prof. PhDr. Ivor Ripka, DrSc., PaedDr. Mária Imrichová, PhD., a doc. PhDr. Jana Skladaná, CSc. Aspoň k takému záveru môže dospieť každý, kto za ňou siahne, keďže sa nikde v tiráži publikácie neuvádzajú mená recenzentov, ktorí by príručku boli posudzovali, ba ani názov odbornej komisie, ktorá by ju bola odobrila. To sa, podľa našej mienky, výrazne negatívne odrazilo na kvalite príručky, na čo poukážeme viacerými príkladmi v ďalšej časti textu.

Ako autori v úvode píšú, ich cieľom ako zostavovateľov „bolo ponúknuť čo najširšiemu okruhu používateľov nášho jazyka príručku, ktorá im pomôže pri zdokonaľovaní a kultivovaní písomných prejavov v tých najrozmanitejších oblastiach života“ (s. 8). Autori príručku rozčlenili na dve časti, na výkladovú časť a na slovníkovú časť. Výkladová časť obsahuje tieto kapitoly: *Úvod, Hláskový systém slovenčiny, Písanie veľkých písmen, Písanie slov osobitne a dovedna, Rozdeľovanie slov, Pravidlo o rytmickej krátení, Písanie slov cudzieho pôvodu, Interpunkcia, Z tvorenia slov, Z tvaroslovia, Formálna úprava a spracúvanie písomností, Akademické tituly a vedecké hodnoty, Písanie skratiek, značiek a číslic*. Po výkladovej časti nasleduje slovníková časť. Tá je rozčlenená na niekoľko častí, v ktorých dominuje slovník zachytávajúci apelatívnu slovnú zásobu, za ním nasleduje súpis slov nazvaný *Vybrané nespisovné a hovorové slová*, kapitola *Vlastné mená* rozčlenená na podkapitoly *Zemepisné názvy, Historické vlastné mená* a *Osobné (rodné) mená*. Ako z prehľadu jednotlivých kapitol vidieť, ide o komplexnú jazykovú príručku, ktorá chce vyjsť v ústrety používateľom slovenského jazyka pri hľadaní odpovedí na otázky súvisiace s používaním spisovnej slovenčiny v konkrétnej jazykovej praxi, najmä písanej.

Pozrime sa teraz na niektoré konštatácie a riešenia, ktoré podávajú autori vo svojej príručke. Vyberáme ich veľmi nesústavne na základe sond do textu príručky, nie ako výsledok súvislého čítania textu. V podkapitole *Kodifikácie pravopisu v spisovnom období* na s. 11 autori uvádzajú názov práce, ktorej autorstvo sa pripisuje M. Hattalovi, v podobe *Krátka gramatika slovenská*, hoci v skutočnosti to bola *Krátka mluvnica slovenská*. Na tej istej strane autori píšú, že reforma pravopisu štúrovskej spisovnej reči a vyjdenie Krátkej mluvnice slovenskej (podľa autorov, ako sme uviedli, Krátkej gramatiky slovenskej) obsahujúcej pravidlá novej kodifikácie spisovnej slovenčiny „znamenalo zavedenie *y, ý*, hlások *ä, ľ*, dvojhĺások a mäkkého *ď, ť, ň, ľ*“ (nevieme, prečo sa tu dva razy spomína hláska *ľ*). To však nezodpovedá skutočnosti, lebo v štúrovskej kodifikácii boli aj dvojhĺasky, iba sa písali inak (v podobe *ja, je, uo*) ako po pravopisnej reforme (v podobe *ia, ie, ô*), a boli v nej aj mäkké spoluhlásky *ď, ť, ň* (čo napokon na inom mieste autori uvádzajú).

V podkapitole *Dvojhĺasky ia, ie, iu* na s. 18 autori píšú: „dvojhĺasky *ia, ie* sa vyskytujú iba po mäkkých spoluhláskach alebo po takých spoluhláskach, ktoré boli mäkké“. Možno si položiť otázku, prečo autori v tejto súvislosti neuvádzajú aj dvojhĺasku *iu*, ale aj to, ako chcú vysvetliť existenciu dvojhĺasky po tvrdých spoluhláskach *g, k* v tvaroch typu *Angela – Angiel, bageta – bagiet, raketa – rakiet*, alebo tu už nejde o dvojhĺasku? Na tej istej strane autori uvádzajú: „Po spoluhláske *j* nebýva nikdy dvojhĺaska *ie*“. Toto konštatovanie však neplatí iba o dvojhĺaske *ie*, ale aj o dvojhĺaskach *ia* a *iu* (porov. tvary *pávia, páviu*, ale *papagája (klietka), papagáju (klietku)*). Uvádzať príklady *smejú sa, ujúkať, stoja* po úvodnom konštatovaní „Dvojhĺasky *ia, ie, iu* sa nepíšú po samohláske“ (s. 18) je prinajmenšom zavádzajúce, lebo v tvare *smejú sa* ani teoreticky nemôže ísť o dvojhĺasku, keďže v spisovnej slovenčine sa tvar tretej osoby množného čísla nikdy netvorí osobnou príponou *-iu*, ale iba príponami *-ú* alebo *-ia* (v tvare *smejú sa* po spoluhláske *j* ide o pravidelnú príponu tretej osoby množného čísla *-ú*; iba na okraj poznamenáme, že v spisovnej slovenčine nemáme dvojhĺasku *-iú*), a jednak v tvare *stoja* ide o prípad, v ktorom po spoluhláske *j* nemôže nasledovať dvojhĺaska *ia*, ale iba samohláska *a* (porov. tvary *pálim, páli, pália*, ale *stojím, stojí, stoja*), *j* však nie je samohláska. Alebo vari autori hlásku *j* zaraďujú medzi samohlásky?

Formulácia „Písmenami *i* (*i*) a *y* (*y*) sa označuje tá istá hláska. Písmeno *i* (*i*) preto vyslovujeme tak isto ako písmeno *y* (*y*)“. V skutočnosti však platí opak, t. j. písmeno *y* (*y*) vyslovujeme takisto ako písmeno *i* (*i*), čo v dávnej minulosti nebolo. Na s. 23 sa okrem iného konštatuje, že „**Mäkké *i* (*i*) sa píše v týchto pádových a časovacích príponách: ... 2.** v lokáli jednotného čísla podstatných mien“. Keďže ani v iných bodoch príslušnej podkapitoly sa neuvádza, že mäkké *i* sa vždy píše aj v datíve jednotného čísla podstatných mien, používateľ príručky by z toho mohol vyvodit' záver, že v datíve jednotného čísla sa môže v istých prípadoch písať aj tvrdé *y*, čo by bol chybný záver. Prečo teda autori neuviedli, že mäkké *i* sa vždy píše aj v datíve jednotného čísla?

V kapitole *Písanie slov osobitne a dovedna* na s. 52 (iba na okraj poznamenávame, že tento názov, ako aj ďalšie názvy, ba celé formulácie a ilustračné príklady autori v nezmenenej podobe alebo s drobnou redakčnou úpravou prevzali z platných Pravidiel slovenského pravopisu, najmä z jeho druhého vydania z roku 1998) autori uvádzajú: „Zložené slová, ktoré obsahujú dva alebo viac komponentov, píšeme osobitne aj dovedna“. Tu sa vynára otázka, či napr. príslovkové výrazy typu *na mätko*, ktoré autori uvádzajú v tejto kapitole, sú zložené slová, ako to vyplýva z formulácie autorov príručky, alebo ide o dve slová. Podľa doterajšieho chápania termínu *zložené slovo* (porov. napríklad prácu E. Paulinyho *Krátka gramatika slovenská*, ktorej vydanie z roku 1997 upravil a doplnil I. Ripka, kde sa na s. 53 píše, že zložené slová sa skladajú zo slovných základov dvoch plnovýznamových slov) takéto príslovkové výrazy sa nepokladajú za zložené slová, a to ani vtedy, keď sa píše ako jedno slovo.

V podkapitole (či článku?) *Pravopis slov s príponou -ský, -stvo* (kladíme si aj otázku, prečo sa text s týmto názvom zaradil do kapitoly, ktorá sa venuje kvantite, rytmickému kráteniu a výnimiek z neho) v bode a) na s. 65 sa konštatuje, že „Spoluhlásky **k, g** pred príponami *-ský, -stvo* zanikajú“, a za týmto konštatovaním sa uvádzajú príklady typu *Hamburg – hamburský, New York – newyorský*, teda všetko príklady na prídavné mená utvorené z názvov miest. Medzi príkladmi nie je ani jeden, ktorý by dokumentoval, že spoluhlásky *k, g* zanikajú pred príponou *-stvo*. Napokon treba povedať, že si ani nevieme predstaviť, že by sa od miestnych názvov tohto typu (a vôbec od miestnych názvov) mohli vytvoriť podstatné mená príponou *-stvo*. Medzi

príkladmi sa však uvádza aj dvojica *Čierny Balog – čiernobalocký*. Tu však nejde o príponu *-ský*, ale o príponu *-cký*, resp. *-ký* s alternáciou (striedaním) *g/c* podobne ako v prípadoch typu *Vištuk – vištucký*, *zámok – zámocký*, *Ráztoka – ráztocký* je alternácia *k/c*, ale to už je iný problém. Ďalej sa na tej istej strane konštatuje: „Ak je pred *g* samohláska, *g* nezaniká“ a za tým sa uvádza príklad *Haag – haagsky*. Ibaže to neplatí bezvýnimčne (porov. prípady typu *Ganga – gangský*, *Viking – vikingský*, *Nowy Targ – novotargský*, v ktorých sa *g* zachováva aj po spoluhláske) a po modifikácii konštatácie by sa to malo vzťahovať aj na *k* (porov. *Mekka – mekkský*, resp. *Ink – inkský*).

O všeobecných pomenovaniach typu *kuchár-časník*, *moderátor-redaktor* v nijakom prípade nemožno povedať, že sú to zložené všeobecné podstatné mená (s. 97), ale môžu to byť iba zložené všeobecné pomenovania, lebo ide o dve podstatné mená a každé z nich sa skloňuje samostatne (*kuchára-časníka*, *kuchárovi-časníkovi*), nie ako jeden celok, teda *kuchár-časníka*, *kuchár-časníkovi*. Alebo vari autori príručky pripúšťajú takéto skloňovanie?

V kapitole *Z tvorenia slov* v podkapitole *O prechýľovaní v slovenčine* (s. 100) sa v bode 2 píše, že prípona *-yňa*, *-kyňa* „Pridáva sa a) „k slovám mužského rodu zakončeným na *-ca* a *-ec*“ a za tým sa uvádzajú príklady ako *hovorca – hovorkyňa*, *letec – letkyňa*. Hovoriť v tejto súvislosti o pridávaní prípon nepokladáme za správne, keďže prípona *-kyňa* sa v týchto prípadoch nepripája mechanicky k celému odvodzovaciemu základu, ale k základu bez slovtvorných prípon *-ca* a *-ec*, ktorými sa pomenovania mužského rodu utvorili, na čo autori vôbec neupozorňujú, hoci pri typoch *svedok – svedkyňa*, *Turek – Turkyňa* upozorňujú na vypadávanie *o* a *e*.

V kapitole *Z tvaroslovia* v podkapitole *Podstatné mená* na s. 107 autori uvádzajú, že „Slová ***Pudia***, ***hostia*** majú v G a A množného čísla tvar ***Pudí***, ***hostí*** (***i*** ***host'ov***), ale: ***saleziani***, ***hegeliáni***, ***Cigáni***, ***fagani***, ***trhani***, ***tyrani***“. Tu si možno položiť otázku, čo chceli autori vlastne povedať, keď do jedného priradovacieho súvetia spojeného odporovacou spojkou *ale* spojili takéto dve výpovede. V časti o skloňovaní domácich mužských priezvisk v bode 6 na s. 109 autori konštatujú, že „Domáce priezviská na *-o* sa skloňujú podľa vzoru ***hrdina***, ale v G majú niektoré variantnú príponu *-a*“. Už Morfológia slovenského jazyka z r. 1996 (s. 78 a 86; ďalej MSJ) uvádza, že domáce priezviská na *-o*, resp. priezviská Slovákov na *-o* sa skloňujú podľa vzoru ***chlap*** aj podľa vzoru ***hrdina***, pričom tvar na *-a*, resp. na *-u* sa

netýka iba genitívu jednotného čísla, ako o tom píšú autori príručky, ale aj akuzatívu jednotného čísla. Ešte pred vyjdením MSJ J. Sabol publikoval v Slovenskej reči (1965, roč. 30, č. 2, s. 89 – 92) štúdiu, v ktorej na základe výskumu konkrétnej jazykovej praxe dospieva k záveru, že sa v súčasnej spisovnej slovenčine pri skloňovaní slovenských priezvisk na *-o* uplatňuje silná tendencia vyrovnávania pádových prípon podľa vzoru *chlap*, a teda oslabovanie vplyvu substantív vzoru *hrdina*. Naše pozorovania potvrdzujú tieto závery J. Sabola.

Autori príručky na s. 111 uvádzajú, že „Slovo *desiata* vo význame *jedlo* sa skloňuje podľa vzoru *žena*“, ale v slovníkovej časti na s. 215 pri hesle *desiata* ako podstatnom mene sa tvar genitívu jednotného čísla naznačuje variantnými príponami *-ej/-y* a tvar nominatívu množného čísla variantnými príponami *-e/-y*, teda na prvom mieste tvary podľa adjektívneho skloňovania podľa vzoru *pekná* a na druhom mieste substantívne tvary podľa vzoru *žena*. Čo teda vlastne platí? To, čo je vo výkladovej časti, alebo to, čo je v slovníkovej časti? A čo majú urobiť žiaci alebo študenti, ak v písomných prácach budú postupovať podľa recenzovanej príručky a učitelia im takéto riešenie budú pokladať za chybu, keďže v oficiálnych kodifikačných príručkách, ale aj v iných prácach sa pripúšťa iba adjektívne skloňovanie (porov. MSJ z r. 1966, PSP z r. 2000, Krátky slovník slovenského jazyka z r. 2003, ale aj najnovší Slovník súčasného slovenského jazyka z r. 2006)? Čiastočne podobná situácia je aj v súvislosti so skloňovaním podstatných mien ženského rodu, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *gazdiná*. Autori na s. 111 konštatujú, že „V bežnom hovorení sa najmä slová *princezná* a *kráľovná* začínajú skloňovať podľa vzoru *žena*. Išlo by o výnimku zo systému skloňovacieho vzoru *gazdiná*...“ Vynára sa otázka, či by išlo, alebo ide o výnimku zo systému skloňovacieho vzoru *gazdiná*, teda o to, či pravidelné skloňovanie podľa vzoru *žena* možno pokladať za akceptovateľné, alebo nie. Podľa spracovania týchto dvoch slov (a nielen týchto dvoch, ale aj ďalších dvoch, a to *cárovná* a *cisárovná*) v slovníkovej časti v podobe **kráľovná**, **kráľovna** *-ej/y* mn. *-é/-y* však v nijakom prípade nemožno hovoriť o výnimke zo systému skloňovacieho vzoru *gazdiná*, lebo sa nespracúvajú tak, ako by išlo iba o variantné skloňovanie, ale sa uvádzajú aj variantné nominatívne podoby týchto podstatných mien, teda *cárovná*, *cárovna*, *cisárovná*,

cisárovná, kráľovná, kráľovna, princezná, princezna. Uvádzanie podôb *cárovna, cárovny, cisárovná, cisárovny, kráľovna, kráľovny, princezna, princezny* atď., teda pravidelne podľa vzoru *žena* v jednotnom čísle a nominatíve množného čísla ako rovnocenných variantných podôb v rámci spisovného jazyka je však v rozpore s platnou kodifikáciou obsiahnutou v predtým citovaných príručkách (v MSJ sa na s. 111 priamo píše, že tvary jednotného čísla a nominatívu množného čísla podľa vzoru *žena* sú pri podstatných menách tohto typu nespisovné). Znova si kladieme otázku, čo z toho vyplýva pre školskú prax, ako majú postupovať v školách, či podľa recenzovanej príručky, alebo podľa platnej kodifikácie? Odpoveď na túto otázku by mala byť jednoznačná.

Autori príručky prídavné mená typu *pávi* označujú ako druhové privlastňovacie prídavné mená (s. 119), hoci MSJ (s. 203 – 204) takéto prídavné mená vzhľadom na ich širší význam (oproti privlastňovacím prídavným menám) zaraďuje ich medzi vzťahové prídavné mená a označuje ako živočíšne prídavné mená. Takéto označenie a zaradenie prídavných mien typu *pávi* sa uplatnilo aj v súčasných PSP.

Autori príručky na s. 133 v texte, v ktorom upozorňujú na to, že prípona „činného prídavného prítomného **-úci** sa po dlhej slabike skraca“; medzi príkladmi uvádzajú aj slovo či slová (*ne*)*žiaduci*. Ibaže slová *žiaduci* a *nežiaduci* nie sú prítomné činné prídavné mená, ale prídavné mená (takto správne sa tieto slová označujú v slovníkovej časti príručky).

Autori príručky na s. 136 v článku o vokalizácii predložiek píše, že „Slabičné predložky sa nevokalizujú, keď sa slovo začína na tú istú spoluhlásku, na akú sa končí predložka“. Takáto nevhodná formulácia navádza na nepravdivý záver, že ak sa slovo začína na inú spoluhlásku, na akú sa končí predložka, slabičná predložka sa vokalizuje.

V slovníkovej časti (s. 622 – 626) je prekvapujúce spájanie nespisovných a hovorových slov do jedného súpisu pod názvom *Vybrané nespisovné a hovorové slová s vhodnejšími variantmi*, keďže už na základnej škole sa žiaci učia poznávať rozdiel medzi nespisovnými slovami a hovorovými slovami, ktoré sa zaraďujú medzi spisovnú slovnú zásobu. Takéto spájanie nespisovných a spisovných slov do jedného súpisu je metodicky veľmi pomýlené. A napokon v súvislosti s nespisovnými slovami hovoriť o vhodnejších variantoch je takisto pomýlené, tu možno ponúkať iba spisovné ekvivalenty.

Z hlavnej slovníkovej časti (s. 173 – 622) upozorníme na niekoľko náhodne vybratých riešení, ktoré vyvolávajú otázky, ba až počudovanie. Na s. 415 pri slove *portefeuille* sa v zátvorkách uvádza stručný výklad významu v podobe *minister bez kresla*, ibaže *portefeuille* je kreslo, nie minister bez kresla, a francúzske slovo *portefeuille* sa u nás používa v spojení *minister bez portefeuille*. Vynára sa otázka, prečo autori do hlavnej slovníkovej časti zaradili hovorové pejoratívne slovo *putika*, keď hovorové slová uvádzajú v osobitnom súpise (pozri predtým)? Je to vari preto, že ide o hovorové pejoratívne slovo, nie o čisto hovorové slovo? No ani hovorové slová *befel*, *diplomovka*, *eštebák*, *preš* a pod. nezaradili do osobitného súpisu hovorových slov, ale uvádzajú ich v hlavnej slovníkovej časti.

V PSP z r. 1998 na s. 193 sa pri slove *henry* omylom uvádza genitívna prípona *-ho*, hoci názov jednotky indukčnosti je v slovenčine nesklonné slovo (porov. 1. zv. Slovníka slovenského jazyka z r. 1959 či slovníky cudzích slov). Je zaujímavé, že tá istá chyba je aj v recenzovanej príručke. V príručke na s. 245 je namiesto správnej podoby *frontispis* chybná podoba *frontospis* a na s. 326 je namiesto správnej podoby *mimovolnosť* chybná podoba *mimivolnosť*. Na tom by nebolo nič nezvyčajné, veď v každej publikácii sa môže vyskytnúť tlačová či korektorská chyba. Zaujímavé na týchto chybách je však to, že rovnaké chyby sú aj v druhom vydaní PSP z r. 1998 (s. 255). Na s. 578 sa pri slovese *vysliediť* uvádza slovnodruhové zaradenie v podobe ž., teda akoby šlo o podstatné meno ženského rodu, hoci ide o dokonavé sloveso, a tak malo byť *dok*. Znova ide o chybu, ktorá bola aj v PSP z r. 1998. Na s. 539 sa pri slove *tržný* po dvojbodke medzi hornými čiarkami uvádza slovné spojenie *tržná rana*. Heslo je spracované takto: **tržný** príd.: ‘tržná rana’. Ibaže v príručke sa ilustračné príklady uvádzajú kurzívou a spôsob zachytávania ilustračných príkladov medzi hornými čiarkami sa uplatňoval v osobitnom programe pri príprave rukopisu PSP v počítači v textovom editore T602, pravda, v definitívnej podobe textu PSP sa takýto záznam previedol do kurzívy. Vynára sa otázka, či autori pri príprave slovníkovej časti príručky použili tento osobitný program, alebo to bolo inak? Takých riešení v recenzovanej príručke, aké sme uviedli v tomto odseku, možno uviesť viacej, ale na ilustráciu to azda stačí.

V podkapitole *Zemepisné názvy* (s. 627 – 661) autori geografické názvy rozdelili do niekoľkých samostatných súpisov, ktoré ešte ďalej rozčlenili na menšie súpisy, a to tak, že samostatne uvádzali názvy štátov a potom názvy

hlavných miest podľa jednotlivých svetadielov, v rámci Ameriky ešte osobitne vyčlenili štáty USA a osobitne hlavné mestá USA, naopak štáty a hlavné mestá v Austrálii a Oceánii spojili do jedného súpisu, potom samostatne uviedli geografické objekty ležiace mimo územia SR, mestá Slovenskej republiky a napokon slovenské zemepisné názvy. Geografické názvy sú tak rozčlenené do štrnástich súpisov, čo je veľmi neprehľadné a z hľadiska používateľa príručky veľmi nepraktické. Základným cieľom príručky iste nie je podávať geografické informácie, ale pravopisné a gramatické informácie.

Na záver sa nám vynárajú ďalšie otázky. Prečo autori recenzovanej príručky zvolili rovnaké typy písma v textovej časti (ale aj v slovníkovej časti) a veľmi často aj rovnaké grafické riešenie, aké sa uplatnilo v PSP od druhého vydania z r. 1998, čím sa dosiahla nápadná podobnosť so základnou kodifikačnou príručkou v oblasti pravopisu? Prečo autori veľmi často používali tie isté formulácie a ilustračné príklady ako v PSP, prečo sa v nej vyskytovali tie isté chyby ako v druhom vydaní PSP? Neporušili sa takýmto spracovaním príručky ustanovenia autorského zákona (zák. č. 34/2001), kde sa v § 16 ods. 2 výslovne uvádza, že autor diela má výhradné právo udeľovať súhlas na každé použitie diela, najmä (okrem iného) na použitie diela alebo jeho častí na vytvorenie nového diela? Nikto sa na autorov súčasných PSP, ale ani na vedenie Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV neobrátil so žiadosťou, aby mohol použiť text PSP na vytvorenie nového diela. Iba na okraj poznamenávame, že podľa § 22 citovaného autorského zákona „Bez súhlasu autora sa môže použiť krátka časť zverejneného diela vo forme citácie v inom diele, ak je takéto rozmnoženie v súlade s riadnym použitím a jeho rozsah nepresahuje rámec odôvodnený účelom citácie. Pri citácii sa musí uviesť zdroj a meno autora, ak sú v citovanom diele uvedené“. So zreteľom na to, čo sme v tejto recenzii *Príručky slovenského pravopisu pre školy a prax* uviedli, vynára sa záverečná otázka, či táto príručka je v tej podobe, v akej vyšla, vhodná pre školy a prax. Odpoveď na ňu nech si dá každý, kto si porovná platné PSP s touto príručkou a kto si prečíta túto recenziiu.

Matej Považaj

SPYTOVALI STE SA

Spohotoviť. – Na jazykovú poradňu Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV sa už niekoľkokrát obrátili používatelia slovenského jazyka s otázkou o správnosti predponového slovesa *spohotoviť*, ktoré nenašli v jazykových príručkách.

Jedným z typických trendov v súčasnej slovenčine je snaha o úspornosť. Pozorujeme ju aj v takzvanej ekonomizácii výrazov – v tendencii „vtesnať“ významy pôvodne viacslovného opisného pomenovania podľa možnosti do jediného slova. K takýmto prípadom patrí aj sloveso *spohotoviť*, úsporný ekvivalent spojenia *uviesť do pohotovosti*. Nenájdeme ho v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2003), v ktorom sa uvádzajú predovšetkým slová z jadra slovnej zásoby, ani v Pravidlách slovenského pravopisu (2000). Neuvádza sa ani v šesťzväzkovom Slovníku slovenského jazyka z rokov 1959 – 1968. Toto slovo je však správne utvorené – podobne ako slová *spes-triť* (urobiť pestrým), *spodobniť* (urobiť podobným), *spohodlniť* (urobiť pohodlným), *spochabiť* (urobiť pochabým), *zoslabiť* (urobiť slabým) či *zmladiť* (urobiť mladým). V súčasnosti sa s tvarmi slovesa *spohotoviť* stretávame vo formuláciách ako *Okamžite spohotovte úkryty a zhromaždiská CO!, ... zabezpečiť nepretržité radiačné monitorovanie situácie a spohotoviť havarijnú komisiu* a pod. Vyššiu frekvenciu výskytu sme zaznamenali pri slovesnom podstatnom mene *spohotovenie*, napr. *zodpovednosť za spohotovenie a pripravenosť jednotky civilnej obrany, pokyn na spohotovenie evakuačných zariadení* a pod.

Katarína Kálmánová

Z JAZYKOVÝCH RUBRÍK

Blog či internetový denník

KATARÍNA KÁLMÁNOVÁ

S nástupom internetovej éry sa ľudom otvorili nové možnosti komunikácie. Jednou z nich sú aj takzvané *blogy*, ktoré ponúkajú používateľom internetu možnosť prezentovať vlastný názor a vyjadriť sa k aktuálnym otázkam formou kratších žurnalistických útvarov. Túto možnosť využíva najmä mladšia generácia a s blogovými stĺpcami sa dnes stretávame popri elektronických médiách aj v renomovaných denníkoch. Výraz *blog* ani spojenie *web log* nie sú zatiaľ lexikograficky spracované v slovenských slovníkoch cudzích slov. Na internete sme našli charakteristiku blogu ako denníka umiestneného na internete, v ktorom autor sprostredkúva svoje myšlienky, zážitky a nové informácie, a súčasne sme sa presvedčili o veľkej frekvencii používania výrazu *blog* v internetovej komunite. Pre ostatných používateľov, dokonca aj pre tých, ktorí ovládajú anglický jazyk, je však toto slovo významovo nepriezračné. Ide o neštandardne utvorenú skrátenú podobu spojenia *web log* pripojením poslednej hlásky slova *web* k slovu *log*. Podstatné meno *log* má v angličtine základný význam „denník“ (pôvodne lodný denník). Slovo *blog* by sme teda mohli preložiť do slovenčiny ako *internetový denník*, ale anglický ekvivalent, ktorého prednosťou je v súčasnosti veľmi využívaná stručnosť v jednoslovnej podobe, sa u nás veľmi rýchlo udomácnil. Prispela k tomu aj možnosť bez problémov utvoriť od slova *blog* názov osoby prispievajúcej do internetového denníka (resp. vytvárajúcej internetový denník) pomocou prípony *-ér*; teda *blogér* (podobne ako *manažér*, *montér*, *inštalatér*, *kaskadér*), ako aj ďalšie odvodené slová, ako *blogovať*, *blogovanie*, *blogérsky* a pod. Slovo *blog* sa teda v súčasnosti už etablovalo ako profesionalizmus a zaradilo sa do našej slovnej zásoby, čo však neznamená, že by sa nemohlo používať súčasne aj jeho slovenské synonymum *internetový denník*.

(FORUM, 2005, roč. 16, č. 11, s. 7.)

O používaní skratiek

SILVIA DUCHKOVÁ

Skratky sú prostriedkom na zhutnenie textu. Najčastejšie bývajú zostavené zo začiatočných písmen (iniciálové skratky), ale môžu vzniknúť aj zo skupín písmen alebo slabík. V praxi sa niekedy prejavuje váhanie pri určovaní rodu jednotlivých skratiek.

Kľúčom na určovanie rodu iniciálových skratiek je nadradené slovo zloženého názvu, z ktorého je skratka utvorená. Pri domácich skratkách, ktoré vznikli zo slovenského viacslovného názvu alebo z cudzieho názvu preloženého do slovenčiny, možno rod určiť jednoducho. Napr. v skratke Štátneho ústavu na kontrolu liečiv *ŠÚKL* je kľúčové slovo *ústav*, preto sa s ňou narába ako s podstatným menom mužského rodu. V skratke Slovenskej demokratickej a kresťanskej únie *SDKÚ* je takýmto slovom podstatné meno ženského rodu *únia*. V skratke Centra mikrochirurgie oka *CMO* je určujúce slovo *centrum*, preto táto skratka nadobúda charakter podstatného mena stredného rodu. Kľúčovým slovom názvu *Organizácia Spojených národov* je slovo *organizácia*, a tak skratka *OSN* funguje ako podstatné meno ženského rodu.

V prípade cudzích iniciálových skratiek sa takisto vychádza z kľúčového slova preloženého cudzieho názvu. Pri skratke *USA – Spojené štáty americké* – je kľúčové slovo *štáty*, preto sa táto skratka používa v spojení so slovesom v množnom čísle. Skratka Svetovej obchodnej organizácie *WTO* sa na základe určujúceho slova *organizácia* môže používať v ženskom rode, ale podľa zakončenia sa nedá vylúčiť ani jej používanie v strednom rode, tak ako je to v prípade skratky *NATO*. Takto možno pristupovať i ku skratke Organizácie krajín vyvážajúcich ropu *OPEC*, ktorá na základe zakončenia, resp. výslovnosti [opek] sa dá priradiť k podstatným menám mužského rodu podľa vzoru *dub* a ktorú možno i skloňovať. V písanom texte sa k nej jednotlivé pádové prípony pripájajú pomocou spojovníka: *OPEC-u*, *OPEC-om*.

(FORUM, 2005, roč. 16, č. 9, s. 7.)

Znalostná, poznatková či vedomostná spoločnosť

MATEJ POVAŽAJ

V úvahách o smerovaní spoločnosti sa stretáme aj s termínmi *poznatková spoločnosť*, *vedomostná spoločnosť* a *znalostná spoločnosť*, ktorými sa pomenúva to isté. V príspevku sa na tieto termíny pozrieme čisto z jazykovej stránky.

Uvedené termíny sú slovenskými ekvivalentmi anglického termínu *knowledge society*. V anglicko-slovenských slovníkoch sa anglický výraz *knowledge* prekladá ako *vedomosti*, *poznanie*, *poznatok*, *poznatky*, *znalosti*, ale v termíne *knowledge society* má funkciu prívlastku, ktorému v slovenčine zodpovedajú adjektívne prívlastky *poznatkový*, *vedomostný*, resp. *znalostný*. Uvedené podstatné, resp. prídavné mená sú v synonymnom vzťahu, t. j. majú rovnaký alebo aspoň približne rovnaký význam. Podľa našich slovníkov (porov. napríklad Krátky slovník slovenského jazyka) *vedomosti* sú „poznatky nadobudnuté štúdiom, skúsenosťou“, *poznatky* sú „výsledky získané poznávacou činnosťou“ a *znalosti* sú „vedomosti o niečom získané na základe štúdia, skúseností, ovládanie niečoho“. Kým však podstatné mená *vedomosti* a *poznatky* majú oporu v bezpríznakových slovesách *vedieť* („mať osvojené ako poznatok, mať zručnosť v niečom, ovládať“) a *poznať* („mať na základe skúseností zodpovedajúcu predstavu, vedomosti o niečom“) a sú štylisticky neutrálne, podstatné meno *znalosti* je štylisticky príznakové, knižné, lebo takú oporu nemá (sloveso *znať* vo význame „vedieť, poznať“ sa hodnotí minimálne ako zastarávajúce) a je utvorené od prídavného mena *znalý*, ktoré sa v súčasných kodifikačných príručkách vôbec nezaznačuje. Rovnakú štylistickú hodnotu ako uvedené podstatné mená majú aj odvodené prídavné mená.

Na základe naznačeného ako najvhodnejší pokladáme termín *vedomostná spoločnosť*, potom termín *poznatková spoločnosť* a ako najmenej vhodný termín *znalostná spoločnosť*. Odborníci by sa mali dohodnúť na používaní jednej z uvedených podôb, pričom by mohli vziať do úvahy aj tieto poznámky. Rovnako by sa malo pristupovať aj k termínom *vedomostná ekonomika*, *poznatková ekonomika* a *znalostná ekonomika* ako ekvivalentom anglického termínu *knowledge economy*.

(FORUM, 2006, roč. 17, č. 2, s. 7)

Zvratné sa, si pri slovesných podstatných menách

SILVIA DUCHKOVÁ

Od väčšiny slovies môžeme v slovenčine utvoriť slovesné podstatné mená. Používatelia jazyka si však často nie sú istí, ako postupovať pri slovesách so zvratným *sa, si*. Zachováva sa tento formant aj pri slovesných podstatných menách alebo sa vynecháva? Pri slovesných podstatných menách utvorených od slovies so zvratným *sa, si* sa tento formant zvyčajne vypúšťa: *učiť sa – učenie, umývať sa – umývanie, okrikovať sa – okrikovanie, písať si – písanie, objednať si – objednanie*. Ak však treba v texte odlišiť zvratné sloveso od nezvratného, zvratné *sa, si* sa ponecháva aj pri slovesnom podstatnom mene: *učenie* (od slovesa *učiť*, napr. žiaka) – *učenie sa* (od slovesa *učiť sa*), t. j. vzdelávanie vlastnej osoby, *umývanie* (riadu) od *umývať – umývanie sa* (= seba) od *umývať sa*, *okrikovanie* (detí) od *okrikovať – okrikovanie sa* (kričanie jedného na druhého) od *okrikovať sa*, *písanie* (reportáže) od *písať – písanie si* (= vzájomná korešpondencia) od *písať si*, *objednanie* (tlačiarne) od *objednať – objednanie si* (kávy) od *objednať si* (= sebe). Zachovaním zvratného *sa, si* pri týchto slovesných podstatných menách sa zvýrazňuje buď reflexívny význam (vtedy možno *sa, si* nahradiť zámenom *seba, sebe* – pri substantívach *učenie sa, umývanie sa, objednanie si*), alebo recipročný význam (vyjadruje sa vzájomnosť – *písanie si, okrikovanie sa*). Niektoré slovesné podstatné mená so zvratným *si* sa od nezvratných slovesných substantív významovo odlišujú, napr. *uvedomenie* (vedomie príslušnosti k istému spoločenskému celku, napr. národu) – *uvedomenie si* (spoznanie, pochopenie niečoho, napr. súvislostí, nedostatkov).

Na záver dodávame, že zvratné *sa* nemá opodstatnenie pri slovesných podstatných menách utvorených od zvratných slovies, ktoré nemajú nezvratný pendant. Takým je napr. sloveso *správať sa*, ktoré nemá nezvratnú podobu *správať*, preto pri ňom nie je potrebné vyznačovať významový rozdiel. Slovesné podstatné meno od slovesa *správať sa* má teda podobu *správanie*.

(FORUM, 2006, roč. 17, č. 3, s. 7.)

Privlastňovanie v slovenčine

SILVIA DUCHKOVÁ

Mnohé formulácie z hovorenej i písanej komunikácie svedčia o tom, že používatelia slovenčiny nemajú jasno v otázke používania privlastňovacích zámen. Toto konštatovanie doložíme niekoľkými citáciami: *Vlastník bytu je povinný umožniť na požiadanie vstup do jeho bytu. – Na úvod sme sa starostu Kostolišťa opýtali na históriu svojej obce. – Držte kefkú pod 45° uhlom proti vašim dŕasňám.*

V slovenčine sa uplatňuje zásada, že ak sa privlastňuje osobe alebo veci, ktorá je podmetom vety, privlastňovací vzťah sa vyjadruje privlastňovacím zvratným zámenom *svoj*. Vtedy má zámeno *svoj* platnosť všetkých privlastňovacích osobných zámen. V ostatných prípadoch sa používajú privlastňovacie zámená *môj, tvoj, jeho, jej, náš, váš, ich*. Podmetom v prvej vete je vlastník (bytu). Zámeno *jeho* sa v nej použilo nevhodne, pretože takto sformulovaná veta vyjadruje, že vlastník bytu je povinný umožniť vstup do bytu inej osoby. V danom prípade však ide o to, že vlastník bytu má umožniť vstup do bytu, ktorý vlastní. V citovanej vete sa malo použiť zámeno *svoj*: *Vlastník bytu je povinný umožniť na požiadanie vstup do svojho bytu.* V druhej vete v spojení *svojej obce* by zámeno *svojej* bolo namieste, ak by opytujúci (podmet vety) boli obyvateľmi obce Kostolište. Z kontextu však vychodí, že privlastnenie sa vzťahuje na starostu. Vo vete sa preto malo použiť zámeno *jeho*: *Na úvod sme sa starostu Kostolišťa opýtali na históriu jeho obce.* Tretia veta prezrádza cudzí pôvod východiskového textu. Ide najmä o reklamné slogany, ktoré sa prekladajú z cudzích jazykov bez rešpektovania gramatických pravidiel platných v slovenčine. Kým v angličtine a iných jazykoch si gramatika v podobných prípadoch vyžaduje použiť privlastňovacie zámeno, v slovenčine je mnoho ráz zbytočné. V tejto vete sa teda nemalo použiť ani zámeno *vaším*, ani zámeno *svojim*, lebo logika vety si to nevyžaduje. Mechanickým prekladom neraz vznikajú neželané až úsmevne vyznievajúce formulácie typu *od pondelka vo Vašom kine* (o novom filme), *dostanete vo Vašej lekárni, oddnes vo Vašom stánku* ap.

(FORUM, 2006, roč. 17, č. 9, s. 7.)

ISSN 0023-5202

MIČ 49 300